

גילויים מקהילת קונסטנטיין: פיוטים חדשים מאת ר' יוסף אבן אביתור ועדויות לקליטת פיוטים ארץ ישראלים במחזור ספרדי

מאת

עמרי לבנת

נר לנשמת סבי ראובן נחום ז"ל

מבוא

במאמר זה אציג פיוטים מאת ר' יוסף אבן אביתור שנקלטו במחזורי קהילת קונסטנטיין (אלג'יריה).¹ אבן אביתור נמנה עם היוצרים הדגולים שאלמלא גילוי הגניזה הקהירית לא יכולנו לעמוד על ההיקף האדיר של יצירתם.² שתי סיבות מרכזיות הפכו את הגניזה למקור הידע העיקרי להיכרותנו את הפייטן: תולדות חייו של אבן אביתור, שנדד מספרד למצרים

* מאמר זה נכתב בעקבות גילויים במסגרת עבודתי במפעל המחקר 'פיוטי יצחק אבן גיאת לאשמורות ולימים נוראים' בהובלת ד"ר אריאל זינדר. מחקר זה (מס' 426/16) נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע. אני אסיר תודה למורי ד"ר זינדר על שיעוריו המעולים, שהביאוני בראשונה אל שערי הפיוט, ועל שליווה את תהליך כתיבת המאמר בנדיבות, בתבונה ובקפדנות. תודותיי שלוחות לפרופ' שולמית אליצור ולד"ר מיכאל רנד, שבאדיבותם חלקו עימי מידע יקר הלקוח ממהדורתם העתידית לפיוטי ר' אלעזר בירבי קליר ליום הכיפורים וממאמרים שבכתובים. פרופ' אליצור העירה הערות חשובות על המאמר וסייעה בביאור הפיוטים, וד"ר רנד בדק את נוסחי הפיוטים הקיליריים והסיק מהם מסקנות משמעותיות. תבוא על התודה גם ד"ר שרה כהן מהמפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר על עזרתה והערותיה.

1 יוסף אבן אביתור הוא בן הדור השני של משוררי ספרד המוסלמית. הוא נולד בעיר מרידה (Mérida) באמצע המאה העשירית, וכבר בנעוריו התיישב בקורדובה. לאחר שלא התמנה לתפקיד ראש הישיבה של קורדובה עזב את ספרד ונדד מזרח. את שארית ימיו בילה בעיקר במצרים, עד פטירתו בשנות העשרים של המאה האחת עשרה. לסקירה קצרה על תולדות חייו ראו: ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, עדכן והשלים ע' פליישר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 150–156.

2 לפני שהחל פרסומם של אוצרות הגניזה מנה יום טוב ליפמן צונץ 106 פיוטים ממורשתו של אבן אביתור, וראו: L. Zunz, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, Berlin 1865, pp. 178–187. כיום, כאשר הגניזה כולה מקוטלגת וממופה במפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר, עומדים

וכתב בה פיוטים רבים,³ והקליטה המצומצמת של פיוטיו במחזורי קהילות ספרד. בני הקהילות הספרדיות העדיפו לשלב בתפילותיהם פיוטים שחברו במהלך המאה האחת עשרה והשנים עשרה, כמו אלו של ר' שלמה אבן גבירול, ר' משה אבן עזרא ור' יהודה הלוי. פיוטיהם של הפייטנים הספרדים ה'קלסיים' הדיחו הלכה למעשה את פיוטיו הקדומים של אבן אביתור, ולא הותירו להם אלא שטח ליטורגי מצומצם. בניגוד למחזורים, המשקפים ומשמרים את הקנון הספרותי, הגניזה איננה מתחשבת בשיקולי טעם, ומאפשרת להביט בעבודתו של אומן שנשתכח מלב.

הגניזה אומנם מציבה לחוקרים אתגרים לאין מספר, אך בזכות עבודת המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר עומד לרשותנו כעת מאגר מקוטלג וממופה היטב. שונה מצבם של מחזורי קהילות ספרד, שהגיעו לידינו בשפע אדיר של כתבי יד מגוונים ועשירים, והם רחוקים מרחק רב ממפוי ומקטלוג שלם.⁴ אפשר אפוא לומר שהיצירות המשמעותיות שהושלכו לגניזה כבר התגלו, אלא שחלקן עוד מצפות למיצוי מחקרי, ולעומת זאת אין לדעת אילו מציאות צפויות להתגלות במחזורים.⁵

במאמר זה אתמקד במחזוריה של קהילה אחת, היא קהילת העיר קונסטנטיין שבאלג'יריה. העיר קונסטנטיין (בערבית: قسنطينة, וכך גם במקורות העבריים: קצנטינא, קונסטינה ועוד; להבדיל מקונסטנטינה, שהיא קונסטנטינופול, איסטנבול) שוכנת במזרח אלג'יריה של ימינו, כ-100 ק"מ מדרום לחוף הים התיכון. העדויות הראשונות שהגיעו לידינו על קיומה של קהילה יהודית בעיר מקורן בספרות השו"ת של חכמי אלג'יריה הראשונים, הריב"ש (ר' יצחק בר ששת, 1326–1408) והרשב"ץ (ר' שמעון בן צמח דוראן, 1361–1444), אשר הגיעו לצפון אפריקה בגל

לפנינו לפחות 600 פיוטים משל פייטן פורה זה. ראו: ע' פליישר, 'יוסף אבן אביתור: קדושתא ליום ויושע', הנ"ל, השירה העברית בספרד ובשלוחותיה, ב, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תש"ע, עמ' 487.

3 J. Yahalom and N. Katsumata, 'Ibn Abitur between Fustāt and Córdoba: Two Jewish Cultural Centers at the Turn of the Eleventh Century', J. Yeshaya, E. Hollender and N. Katsumata (eds.), *The Poet and the World: Festschrift for Wout van Bakkum on the Occasion of His Sixty-fifth Birthday*, Berlin 2019, p. 29. נוסף על פיוטיו הרבים אותרו בגניזה אוטוגרפים אחדים מאת אבן אביתור. ראו: פליישר, קדושתא ליום ויושע (שם), עמ' 487.

4 במסגרת עבודת המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה קוטלגו ומופו מחזורים אחדים, ובקטלוג הספרייה הלאומית מופיע מידע ראשוני על כל כתבי היד הנגישים לנו. היסודות אומנם מונחים, אך המלאכה עודנה מרובה.

5 דוגמה לגילוי מפתיע ועדכני שמקורו במחזור ראו: א' זינדר, 'הסילוק במעמד יום הכיפורים בפייטנות הספרדית: גילוי חדש ומשמעותו', תרביץ, פו (תשע"ט), עמ' 385–417. זינדר פרסם לראשונה במאמר זה נוסח שלם לסילוק לשחרית ממעמד יום הכיפורים של שלמה אבן גבירול. לאור הממצא שהתגלה במחזור ניתן היה להעריך מחדש יצירה שאותרה קודם לכן בגניזה, ונראה שהיא קטע מסילוק לשחרית ממעמד יום הכיפורים של אבן אביתור. להדפסה חלקית של סילוקו של אבן גבירול ראו: שירי הקדש לרבי שלמה אבן גבירול, א, מהדורת ד' ירדן, ירושלים תשל"א, עמ' 135–140, 296–302.

ההגירה הגדול ששטף את היבשת בעקבות גזרות קנ"א (1391).⁶ מפתביהם מסתמן שהתקיימה קהילה יהודית בעיר עוד קודם לזמנם, אך ידיעותינו עליה מוגבלות מאוד.⁷ אל היהודים שישבו בעיר מקדם הצטרפו במהלך המאה הארבע עשרה גולים מספרד וממירוקה, ובמהלך המאה השבע עשרה גלו לעיר יהודים איטלקים.⁸

לפי הקטלוגים של הספרייה הלאומית, המחזור הקדום ביותר שהגיע לידינו מקונסטנטין מתוארך למאה השבע עשרה, וכל יתר המחזורים הועתקו או נדפסו מסוף המאה השמונה עשרה ואילך. יש להניח כמובן כי נאמרו פיוטים בבתי הכנסיות בקונסטנטין עוד קודם להעתקת כתבי היד הללו, אך לפי שעה איננו יודעים על כך דבר. כל המחזורים הידועים לנו מקונסטנטין נועדו לימים נוראים, אף על פי שיש להניח שנאמרו פיוטים בבתי הכנסיות בעיר גם ביתר מועדי השנה.

את מחזורי קונסטנטין לימים נוראים ניתן לחלק לשני מקבצים ליטורגיים: אוסף סליחות ללילות האשמורות ומחזור לראש השנה ויום כיפור. אפתח את המאמר בדיון באוסף הסליחות ללילות האשמורות;⁹ מתוך האוסף אביא שתי סליחות חדשות מאת יוסף אבן אביתור, ואראה שאחת מהן הייתה דוגמה לחיבור הפזמון הנודע 'אל נורא עליה' מאת ר' משה אבן עזרא. בהמשך אדון במחזור לראש השנה ויום הכיפורים; בעוד שתפילת ראש השנה לבשה בקונסטנטין צורה סטנדרטית, תפילת יום הכיפורים חריגה בנוף הליטורגי של מנהגי קהילות ספרד, בין השאר משום שמשולבים בה פיוטים ארץ ישראליים מאת ינאי ור' אלעזר בירבי קליר. בדבריי אתאר את ההרכב המיוחד של המחזור ואציע הסבר לקליטת הפיוטים הארץ ישראליים המשולבים בו. בסוף המאמר יובא הסילוק למוסף שבמחזורי קונסטנטין, הלקוח מן המעמד הקדום של יוסף אבן אביתור.

6 ג' עמינח, 'קהל קונסטנטין וחכמיו בתקופת הריב"ש, הרשב"ץ והרשב"ש', י"א מובשוביץ (עורך), ספר רפאל: מאמרים ומחקרים בתורה ובמדעי היהדות לזכרו של ד"ר יצחק רפאל, ירושלים תש"ס, עמ' שע-שעב.

7 מן השו"תים מסתמן כי דייני קונסטנטין הסתמכו אך ורק על פסיקתו של הרמב"ם ולא היו בקיאים בתלמוד הבבלי או בהלכות ראשונים. עוד נרמז כי בהלכותיהם היו אנשי הקהילה הקדומה קרובים למנהגי הקהילות היהודיות שחיו ממזרח לעיר, כמו קהילות תוניס וטריפולי. ראו: שם, עמ' שע-שעה; מ' ויינשטיין, 'הקהילות היהודיות באלג'יריה בין השנים 1300-1830', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשל"ה, עמ' 13; ג' עמינח, 'הרמב"ם בפסיקת הרשב"ש', דיני ישראל, טו (תשמ"ט-תש"ן), עמ' ריד-ריה.

8 J. Cole, *Lethal Provocation: The Constantine Murders and the Politics of French Algeria*, Ithaca, NY and London 2019, pp. 13-14. על ההגירה מאיטליה לערי צפון אפריקה ראו: ש' בר-אשר, 'היהודים באפריקה הצפונית ובמצרים', ש' אטינגר (עורך), תולדות היהודים בארצות האסלאם: העת החדשה עד אמצע המאה ה"ט, ירושלים תשמ"א, עמ' 125-127.

9 אוסף זה כבר תואר בעבר. ראו: ש' ברנשטיין, 'מחזור קצנטניא שבכתב-יד (רשימה ביבליוגראפית)', ארשת, א (תשי"ט), עמ' 9-43. בדבריי אתקן אי דיוקים של ברנשטיין ואוסיף מידע המבוסס על כתבי יד חדשים.

א 1. על אוסף הסליחות ללילות האשמורות של קהילת קונסטנטיין

עדויות ראשונות לאמירת פיוטי סליחות במהלך לילות אלול – ולא רק בעשרת ימי תשובה – הגיעו לידינו מאלאנדלס.¹⁰ מנהג זה רווח גם בצפון אפריקה, שבשטחיה התגבשו אוספי סליחות אחדים העוקבים אחר סדר לילות החודש, ובהם אוספי הסליחות של קהילות פאס, והראן-תלמסאן ומחזור 'שפתי רננות', אשר שימש את קהילות ג'רבה וטריפולי.¹¹ גם קהילת קונסטנטיין גיבשה אוסף כזה.¹² כתב יד אחד של האוסף – כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Ms. 4489 – הגיע לידינו של שמעון ברנשטיין, והוא פרסם מתוכו פיוטים רבים ואף הקדיש לו מאמר ביבליוגרפי.¹³ כתב היד הזה אומנם עשיר מאוד אך איננו שלם: הפיוט הראשון המופיע בו ממוספר באות ע, ומתברר מכך כי נעדרים ממנו סט (69) פיוטים. יתרה מזאת, פיוטים אחדים אינם מופיעים בכתב היד בנוסח שלם אלא ברמז בלבד, בציון מילותיהם הראשונות.

כעת עומדים לפנינו כתבי יד נוספים המשלימים את הפערים. כתב יד חשוב המתעד את אוסף הסליחות הוא כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Ms. 4639. בספריית המקור קבעו את זמן חיבורו למאה השבע עשרה, ואם כך הוא, זהו כתב היד הקדום ביותר שמוכר לנו מקונסטנטיין. אף על פי שכתב היד חסר בכמה מקומות, הוא כולל כמעט את כל חטיבת הפיוטים א–סט, הוא מביא את כל הפיוטים בנוסחיהם המלאים ולא ברמז, והנוסחים שבו נראים לי כטובים ביותר. עד חשוב נוסף הוא כ"י מוסקווה, ספריית המדינה, גינצבורג 580, שהועתק כפי הנראה באמצע המאה התשע עשרה.¹⁴ כתב יד זה הוא המקיף ביותר שהגיע לידינו

10 לעדויות הספרדיות קודמת עדות יחידה מאת רב האיי גאון, שעל פיה נהגו לומר סליחות במהלך לילות אלול גם בקהילות פרס. ראו: א' זינדר, "בעמדם בחצות הליל פעם ושתים": סליחות על פי סדר האשמורות מאת יצחק אבן גיאת, מהדורה מדעית מבוארת, דברי מבוא ועיון ספרותי, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"ד, עמ' 30. העדויות הספרדיות הקדומות ביותר הן סדרות פיוטים ללילות האשמורות שייסדו יוסף אבן אביתור ויצחק אבן מר שאול כבר במאה העשירית. ראו: שם, עמ' 31–43; א' זינדר, 'סליחות חדשות ליוסף אבן אביתור וליצחק בן לוי אבן מר שאול', קבץ על יד, כה (תשע"ז), עמ' 159–208.

11 לפירוט כתבי היד המחזיקים את האוספים הללו ראו: זינדר, בעמדם בחצות (שם), עמ' 100–106. על הסידור המיוחד 'שפתי רננות' ראו: שם, עמ' 45, הערה 3.

12 קביעת האוסף דווקא ללילות אלול מסתמכת על מספר הפיוטים הגדול, הדומה בהיקפו לאוספי פאס, והראן-תלמסאן ו'שפתי רננות'. עדות נוספת יש בכ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Ms. 4639, דף 81א, שמופיעה בו בהבלטה גדולה הכותרת 'נשלמו הסליחות ללילי אשמורות בעזרת עושה גדולות'. ועוד עדות נמצאת בכ"י מוסקווה, ספריית המדינה, גינצבורג 580, דף 71א; מעל הסליחה האחרונה באוסף מופיעה הכותרת: 'פזמון ללילי ראש השנה', ומתחורר מכך כי כל הפיוטים שקדמו לפזמון נועדו להיאמר לפני כן.

13 ברנשטיין, מחזור קצנטינא (לעיל הערה 9). ברנשטיין סבר כי כתב היד הוא מן המאה השבע עשרה, אך על פי קטלוג הספרייה הלאומית יש לאחרו למאה השמונה עשרה.

14 כתב יד זה אינו מתוארך בקטלוג הספרייה הלאומית. בדף 2א כתוב: 'כתיבת הצעיר ב"ר משה חלימי בן כלפא חלימי'. כלפא חלימי היה ממנהיגי קהילת קונסטנטיין במאה התשע עשרה. שמו נזכר אצל י' שרביט, 'רבנים צרפתיים בקהילה היהודית בקונסטנטיין (אלג'יריה): מפגש והתנגשות', י' הקר ו' הראל (עורכים),

מקונסטנטיין, והוא היחיד המחזיק את אוסף הסליחות, ואת המחזור, לראש השנה ויום הכיפורים גם יחד.¹⁵

מצירוף כתבי היד מתקבלת תמונה של אוסף הכולל בשלמותו רפב (282) פיוטים. פיוטים אלו אינם מסודרים בסדר ברור, ובוודאי אינם מאורגנים לפי רצף הלילות כאוספי פאס, והראש תלמסאן ו'שפתי רננות'.¹⁶ אף על פי כן יש באוסף קבוצות אחדות של פיוטים הנושאים קווי דמיון, כמו קבוצת הפיוטים מז-נח, העוסקת בענייני יום השבת, וקבוצת הפיוטים רעא-רפא, הכוללת רק סליחות מסוג תוכחה.

א 2. פיוטים חדשים של יוסף אבן אביתור מאוסף הסליחות לאשמורות של קהילת קונסטנטיין

מאמרו הביבליוגרפי של ברנשטיין מלמד כי אבן אביתור תרם 18 פיוטים לאוסף הסליחות של קונסטנטיין,¹⁷ אולם בחינה מחודשת מראה כי מרבית הפיוטים שייחס ברנשטיין לאבן אביתור למעשה אינם שלו.¹⁸ בין הפיוטים א-סט, שלא עמדו לפני ברנשטיין, מצויים שבעה פיוטים לא מוכרים החתומים 'יוסף' או 'יוסף'.¹⁹ מובן שאין הדבר מעיד כשלעצמו על ייחוס הפיוטים דווקא לאבן אביתור, וייתכן שאחדים מהם שייכים לפייטנים אחרים בשם יוסף שתזרמו פיוטים לאוסף קונסטנטיין, כמו יוסף בר מאיר אבן מהאג', יוסף אבן סולי או יוסף קלעי.²⁰ מבין שבעת

לא יסור שבט מיהודה: הנהגה רבנות וקהילה בתולדות ישראל: מחקרים מוגשים לפרופ' שמעון שוורצפוקס, ירושלים תשע"א, עמ' 363, הערה 54.

15 נוסף על שלושת כתבי היד הנזכרים איתרתי עוד שלושה כתבי יד המחזיקים את אוסף הסליחות של קונסטנטיין: כ"י ירושלים, מכון שוקן למחקר היהדות 12486 ו-12490 ודפים אחדים בתוך כ"י מוסקווה, ספריית המדינה, גינצבורג 637 (דפים 72א-84א בלבד). כתבי היד הללו תוארכו בספרייה הלאומית למאה התשע עשרה, והם שלושתם חסרים ולקויים. הנוסחים בהם קרובים מאוד לאלו שבכ"י מוסקווה 580.

16 קביעת הסליחות לפי רצף הלילות היא שיטה אחת מני רבות. במחזורים אחרים – כמחזורי קהילת איטליה – מצוי מאגר גדול של פיוטים שנבחרו לפי שיקוליו המקומיים של החזן.

17 ברנשטיין, מחזור קצנטינא (לעיל הערה 9), עמ' 12.

18 מתוך 18 הפיוטים רק שבעה נראים כעת שייכים לאבן אביתור. פליישר עמד על כך שברנשטיין פרסם פיוטים רבים תחת שמו של אבן אביתור בלי שהביא לכך ראיות מספיקות. ראו: שירמן ופליישר, ספרד המוסלמית (לעיל הערה 1), עמ' 156, הערה 66. כדי לבדוק את ייחוס הפיוטים נעזרתי בין השאר ברשימת פיוטי אבן אביתור המופיעה בעבודת הדוקטור של פליישר. ראו: ע' פליישר, 'יצירתו של יוסף אבן אביתור: סוגים ותבניות בפיוטיו', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשכ"ח, עמ' 558-562.

19 פיוטים אלו הם (לפי מספורם בכ"י מוסקווה 580): (לא) 'גדילו את שמך' ('יוסף הקטן' בראשי הסטרופות); (לט) 'יום זה הידרש' ('יוסף' בסטרופה הראשונה, א-ס בראש כל טור); (מח) 'ישרתי תפלת' ('יוסף' בראשי הסטרופות); (מט) 'את יום השבת מה נעים' ('יוסף' בראשי הסטרופות); (נד) 'יום שבת ומשמריו' ('יוסף' בראשי הסטרופות); (נה) 'יהמה לבי בשבתו' ('יוסף' בסטרופה הראשונה); (נו) 'יום השביעי בחיבת' ('יוסף' בראשי הסטרופות).

20 על יוסף בן מאיר אבן מהאג' ראו: ח' שירמן, 'המשוררים בני דורם של משה אבן עזרא ויהודה הלוי', ידיעות

הפיוטים רק פיוט אחד נושא סימני סגנון האופייניים לאבן אביתור. אביאנו מתוך כ"י ניו יורק Ms. 4639:

יום זה / הדרש לעדה זרויה במזרה
וקבל תחנוניה במדות שלש עשרה
שא נא לפשע דור סורר ומורה
כי עמך הסליחה למען תורא

5 יום זה / אינינו לקרוא לפניך בגרון
בחסדך העתר אל ראשון ואחרון
געיינתנו שעה והסר ממנו חרון
וכתבינו לחיים בספר הזכרון

אקרוסטיכון: יושף (בטורים 1–3); א–ס (בראש כל טור). משקל: ללא משקל סדור.
מקורות: כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Ms. 4639, דף 14א (נוסח יסוד, בסוף טור 4 מופיעה התיבות 'כי עמך' לציון הרפרון, ג); כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 117.13 (טורים 1–16 בלבד, מ); כ"י מוסקווה, ספריית המדינה, גינצבורג 580, דף 12ב (כולו, ג); כ"י ירושלים, מכון שוקן למחקר היהדות 12486, דף 7ב (כולו, ק¹); כ"י ירושלים, מכון שוקן למחקר היהדות 12490, דף 10א (כולו, אחרי הטורים 4, 12, 16 ו-20 מופיעות התיבות 'כי עמך' לציון הרפרון, ק²).

1 יום זה] יה מ. לעדה] לאום מ 2 וקבל תחנוניה] וקבל דוד תחנונה מ 3 לפשע] פשע מ. דור] ליתא מ 5 לקרוא] ליתא ק² לפניך] לך מ 6 בחסדך] בחסד מ. אל] ליתא ק¹ 7 געיינתנו שעה] געיינתנו לכן שעה מ. והסר ממנו חרון] כקיפול דורון מ 8 הזכרון] זכרון מ

1 עדה זרויה במזרה: כינוי לעם ישראל הפוזר בין הגויים, על פי יר' טו 7. 2 במדות שלש עשרה: בי"ג מידות הרחמים של הקב"ה. 3 שא: סלח. דור סורר ומורה: כינוי לישראל החוטאים, על פי דב' כא 18. 4 כי [...] תורא: תה' קל 4. 5 לפניך: לפני הקב"ה. לקרוא לפניך בגרון: בזמן התפילה. 6 העתר: לבקשת הסליחה. 7 והסר ממנו חרון: נוסח זה מופיע בנוסח היסוד, והוא נראה סביר לאור ההשוואה

המכון לחקר השירה העברית, ו (תש"ו), עמ' רס. מפיוטי יוסף אבן מהאג'ר נקלטו בקונסטנטיין המסתג'אב 'אדון כל מעשיו גבוהים' (סליחה מד לפי כ"י מוסקווה 580; דוידזון, אוצר, א 547), והפיוט לשבת 'יום המנוחה וחבלה' (סליחה נח לפי כ"י מוסקווה 580; דוידזון, אוצר, י 1674). על יוסף אבן סולי ראו: ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, ב, ב, ירושלים ותל אביב תשכ"א, עמ' 485. מפיוטי יוסף אבן סולי נקלט המסתג'אב 'חיד לבקשך רצונך עמדת' (סליחה עה לפי כ"י מוסקווה 580; דוידזון, אוצר, י 2568). לפיוטי יוסף קלעי ראו: י"ל וינברגר, ראשית הפייטנות בבלקנים, סינסינטי תשמ"ח. לביירוים על אודות הפייטן, זמנו ומקומו ראו: ע' פליישר, 'על שירתנו הקדומה בדרום מזרח אירופה', מחקרי ירושלים בספרות עברית, יב (תש"ו), עמ' 179–222. מפיוטי יוסף קלעי נקלטה הסליחה 'אם תשמור חוקי הרשומים' (סליחה מז לפי כ"י מוסקווה 580; דוידזון, אוצר, א 5560). הסליחה מיוחסת ליוסף קלעי ב'אוצר' של דוידזון אך לא נכללה במהדורתו של וינברגר. ייתכן שכמה מהפיוטים שייחס ברנשטיין במאמרו לאבן אביתור גם הם שייכים לפייטנים אלו, ויש לבדוק כל פיוט לגופו.

יום זה / דפקנו דלתיך למוֹלֵךְ
 10 היום קדמנו לשחר מהלֵלֶךְ
 ובשרינו מחילה משמי [זבולך]
 יהי חסדך יי עלינו כאֲשֶׁר יחלנו לך

יום זה / זעקנו תפלה ממעמקים
 חון עלינו ברחמיך ואל תשיבנו [ריקים]
 15 טעם שועתינו שעה משחקים
 מבטח כל קצוי ארץ וים רחוקים

יום זה / אישרנו את שמך בלילה
 כל בקשות עמך תשעה וכל תפלה
 ולמענך אלהי תקבלם כקרבן עולה
 20 לך יי הגדולה והתפארת והתהלה

יום זה / מיהרנו לחוות מהלֵלֶךְ
 נאקתינו שעה משמי זבולֵךְ
 שיחה ושועה קבל מקהֵלֶךְ
 יראה אל עבדיך פעלֵךְ

9 דלתיך למוֹלֵךְ] דלתות היכלך מ דלתות למוֹלֵךְ גק'ק² 10 היום [...] מהלֵלֶךְ] היום עשרה הוחלנו למענך
 מ והיום קדמנו לשחר מהלֵלֶךְ גק' 11 ובשרינו בשרינו גק'ק² זבולֵךְ] מעוניך ג זבולֵךְ מ זבולֵךְ גק'ק²
 13 זעקנו] צעקנו מגק'ק² ממעמקים] ממעקים מק' 14 חון עלינו ברחמיך] עלינו ליתא מ חונינו ברחמיך
 גק' ו ריקים] ריקים נק'ק² ריקים מג 15 שעה משחקים] שעה משמי שחקים מק' שעה נא משמי שחקים גק'
 17 את שמך בלילה] בלילה את שמך ק' 18 כל וכל ק' 19 כקרבן] כקורבן ק' 21 מיהרנו] אישרנו גק'ק²
 23 שיחה ושועה קבל] שיחה ושועה ודמעה קבל גק'ק²

לסליחה 'אנא ה' הסר חרון' (ראו דיון בהמשך). אולם ייתכן שדווקא הנוסח הקשה שבמקור מ, 'כקיפול
 דורון', הוא המקורי, ונראה שמדובר במעתק פונטי של התיבות 'כקיבול דורון', שפירושן בהקשר זה:
 קבל את קריאתנו כקבלך שי. 10 קדמנו לשחר מהלֵלֶךְ: השכמנו מוקדם כדי לדרוש את תהילותיך.
 11 זבולֵךְ: בנוסח היסוד כתוב 'מעוניך', אך לאור החרוז תיקנתי לפי מקור מ: 'זבולֵךְ'. 12 יהי [...] לך:
 תה' לג 22. 14 ריקים: בנוסח היסוד כתוב 'ריקים', אך לאור החרוז תיקנתי על פי המקורות מג: 'ריקים'.
 15 טעם שועתינו: תפילתנו. 16 מבטח [...] רחוקים: תה' סה 6. 17 אישרנו: כך בכל כתבי היד,
 אולם לפי האקרוסטיכון התיבה אמורה לפתוח באות יו"ד, ולפיכך נראה לתקן: 'אשרנו', בהוראת: ערכנו.
 18 כל [...] תפלה: שיעורו: הקשב לכל הבקשות והתפילות של עמך. 19 ולמענך: כך בכל כתבי היד,
 אולם לפי האקרוסטיכון התיבה אמורה לפתוח באות למ"ד; יש להניח שזהו שיבוש של 'למענך'. 20 לך
 [...] והתהלה: על פי דה"א כט 11. 21 לחוות: לבטא. 23 קבל מקהֵלֶךְ: הנאספים לתפילה. 24 יראה
 [...] פעלֵךְ: תה' צ 16.

תוכן הפיוט, המפליג בתחנונים ומתאר את מידת הרחמים של הקב"ה, מעיד כי זהו פיוט סליחה. האקרוסטיכון – 'יוסף' בסטרופה הראשונה ואלף-בית מן הסטרופה השנייה ואילך – אופייני למדי לסליחותיו של אבן אביתור,²¹ והוא מופיע דרך קבע בשתי סדרות פיוטים המוכרות לנו מיצירתו: בסדרת פיוטי שיר המעלות ובסדרת הסליחות ללילות האשמורות.²² אף בדומה לפיוטים שבסדרות אלו סליחתנו בנויה בסטרופות מרובעות החתומות בסיומת מקראית.²³ אך למרות הדמיון התבניתי סליחה זו איננה פיוט חדש מאותן סדרות, שכן היא איננה מיוסדת על סיומות מקראיות מפרקי שירי המעלות (ככל פיוטי שיר המעלות), ואיננה מציינת את המעמד הליטורגי שאליו היא מיועדת (ככל פיוטי הלילות לאשמורות).²⁴ אם כן לפנינו סליחה העשויה בתבנית אופיינית לאבן אביתור, אך לא ניתנת להציבה בתוך הקומפוזיציות המוכרות לנו, ואף לא ניתן לקבוע מסמרות באשר ליעודה הליטורגי המדויק.

סליחתנו כתובה בלשון פשוטה המסתמכת על לשון המקרא. אף על פי שאבן אביתור נטל לו חירות לחדש מילים,²⁵ דווקא סליחותיו אינן משופעות בחידושי לשון, ומתאפיינות – כמו הסליחה שלפנינו – בסגנון פשוט וישיר.²⁶ ייחוס הסליחה לאבן אביתור מקבל חיזוק נוסף מתוך השוואתה לסליחתו 'אנא ה' הסר חרון':²⁷

(אנא ה' הסר חרון', טורים 4–1)

(יום זה הידרש', טורים 5–9)

אֲנָא ה' הַסֵּר חָרוֹן
מַעֲוָמִידִים לְפָנֶיךָ לְקָרֹא בְּגֵרוֹן
וְתַחֲתָם לְטוֹבָה בְּלִיל הָאֲחֵרוֹן
וְתַכְתְּבֵנוּ לְחַיִּים בְּסֶפֶר הַזָּכוֹן

יּוֹם זֶה / אֵוִינוּ לְקָרֹא לְפָנֶיךָ בְּגֵרוֹן
בְּחֶסֶדְךָ הַעֲתֵר אֵל רֹאשׁוֹן וְאַחֲרוֹן
גְּעִיִּתְנוּ שְׁעָה וְהַסֵּר מִמֶּנּוּ חָרוֹן
וְכַתְּבֵנוּ לְחַיִּים בְּסֶפֶר הַזָּכוֹן

21 לא רק שהחתימה מאפיינת את אבן אביתור, אלא שהיא מבדילה אותו מיתר הפייטנים ששמו יוסף, ושפיוטיהם נקלטו במחזורי קונסטנטיין. יוסף אבן מהאג'ר, יוסף אבן סולי ויוסף קלעי נהגו לחתום את שמוטיהם בראשי הסטרופות של פיוטיהם.

22 לסדרת פיוטי שיר המעלות ראו: י' גרנט, 'חמש עשרה שירות: סדרת פיוטי שיר המעלות ליוסף אבן אביתור: מבואות ומהדורה ביקורתית מבוארת', עבודת מחקר מורחבת, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"א. לסדרת הסליחות ללילות האשמורות ראו: זינדר, סליחות חדשות (לעיל הערה 10).

23 גם מילות הקבע 'יום זה', הפותחות כל סטרופה בסליחתנו, מקרבות אותה לתבניתה של סדרת הסליחות לאשמורות (השונה מעט מהתבנית הקבועה של סדרת פיוטי שיר המעלות). ראו: זינדר, סליחות חדשות (שם), עמ' 164.

24 הסליחה למעמד הראשון כוללת את מילות הקבע 'ובמעמד הראשון', הסליחה למעמד השני כוללת את מילות הקבע 'ובמעמד השני' וכן הלאה.

25 חדשנותו הלשונית של אבן אביתור הסתמכה על סגנונו של רב סעדיה גאון. ראו: מ' זולאי, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ד, עמ' לד; ש' אליצור, 'שוב לשאלת האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון', פעמים, 145 (תשע"ו), עמ' 38, הערה 66.

26 זינדר, סליחות חדשות (לעיל הערה 10), עמ' 166–167.

27 להדפסת הפיוט ראו: ש' ברנשטיין, 'פיוטי "מעמדות" לר' יוסף אבן אביתור', סיני, לא (תשי"ב), עמ' שג.

פשטות התבנית והלשון הולמת את פשטות התוכן, אשר מסתכם בהכרות המתפללים על הגעתם למעמד התפילה ('יום זה אוֹינו לקרוא לפניך בגרון' [טור 5]; 'היום קדמנו לשחר מהללך' [טור 10] ועוד) ובבקשות מחילה מהאל הרחמן ('שא נא לפשע דור סורר ומורה' [טור 3]; 'בחסדך העתר אל ראשון ואחרון' [טור 6] ועוד). פליישר אומנם עמד על כך שסליחותיו של אבן אביתור אינן מתאפיינות בפיתוח תוכני נרחב,²⁸ אך נראה שהסליחה שלפנינו מצומצמת בלשונה ובתכניה באופן יוצא דופן.²⁹

אין להוציא מכלל אפשרות שמידת החזרתיות של הפיוט קשורה בטיב הנוסח שהגיע לידיו. הסליחה נמצאה בארבעה כתבי יד שמקורם באוסף הסליחות של קונסטנטיין, ומכולם עולה נוסח דומה, הכולל שש סטרופות מרובעות. עד נוסח נוסף לסליחה אותה בגניזה, בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 117.13, ובו מובאות ארבע הסטרופות הראשונות בלבד. אף על פי שבקונסטנטיין מופיעות סטרופות הנעדרות בגניזה, סביר שגם נוסח קונסטנטיין חסר, שכן אין סיבה להניח שהפייטן ייסד אקרוסטיכון חלקי (א-ו) בסליחה שאיננה חלק מקומפוזיציה. פיוט נוסף מצוי באוספי הסליחות של קונסטנטיין, והוא דומה בלשונו, במבנהו ובתכניו לפיוט הנודע 'אל נורא עלילה' מאת ר' משה אבן עזרא. אביאור לפי כ"י ניו יורק Ms. 4639:

אקרוסטיכון: אני יושף בר יצחק חזק ואמץ (בראשי הטורים 2–15). משקל: ללא משקל סדור. מקורות: כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Ms. 4639, דף 229 (נוסח יסוד, בסוף הטורים 1, 3, 4, 7, 10, 13 ו-16 מופיעה התיבה 'נורא' לציון הרפרן, ג); כ"י לונדון, הספרייה הבריטית 5557 A.17 (כולו, מנוקד. בסוף הטורים 4, 7, 10 ו-16 מופיעה התיבה 'נורא' לציון הרפרן, ס); כ"י ירושלים, מכון שוקן למחקר היהדות 12490, דף 441–442 (כולו. בסוף הטורים 4, 13 מופיעה התיבה 'נורא' לציון הרפרן, ובסוף טור 7 מופיעה התיבה 'נחלה', ק²); כ"י מוסקווה, ספריית המדינה, גינצבורג 580, דף 154 א (ללא טור 5, בתוספת טור נוסף, הטורים 13 ו-14 משוכלים. בסוף כל טור מופיעים ראשי התיבות ב"נ [בשעת נעילה] לציון הרפרן. מייד אחרי טור 16, ברצף אחד, מתחיל הפזמון 'אל נורא עלילה [מתי מספר קרואים] מאת משה אבן עזרא, ג).

נדפס: מחזור קטן, ליוורנו תרל"ב, דף לח ע"א–ע"ב (ללא טורים 5 ו-8, מנוקד. בסוף הטורים מופיעות התיבות 'בשעת הנעילה', ובסוף הטורים 7, 9, 14 מופיעים ראשי התיבות בה"נ [בשעת הנעילה], לציון הרפרן. מייד אחרי טור 16, ברצף אחד, מתחיל הפזמון 'אל נורא עלילה [מתי מספר קרואים] מאת משה אבן עזרא, ח); משה אבן עזרא, שירי הקדש, מהדורת ש' ברנשטיין, תל אביב תשי"ז, עמ' שפז (על פי ח, בלי ניקוד, ביאור או ייחוס).

הסטרופה מודפסת כאן לפי נוסח כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8H1, המועתק באתר 'מאגרים' של האקדמיה ללשון העברית.

28 פליישר, יצירתו של אבן אביתור (לעיל הערה 18), עמ' 471.

29 השוו למשל את הופעת הפועל 'שעה' בטור 7 ('געייטנו שעה והסר ממנו חרון'), להופעתו בטור 15 ('טעם שועתינו שעה משחקים') ובטור 22 ('נאקתינו שעה משמי זבולך') ואף בטור 18 ('כל בקשות עמך תשעה וכל תפלה').

- נורא עלילה / המציא לנו מחילה / בשעת נעילה / נורא
 אליך צועקים / ישישים ויונקים / מבקר ועד לילה
 נגדך נורא ואיום / עמדו כל היום / מתחננים בתפלה / נורא
 ישעך סוברים / עם חתימת ספרים / שואגים במלה / נורא
 יחתמו לחיים / והוציאם נקיים / מכל חטא ועולה 5
 ורצה עינויים / והפיק מאוים / לנצבים בחילה
 שגבם מפשע / ונקים מרשע / כי הם נחלה / נורא
 פנה אליהם ברחמים / צור שוכן מרומים / לעדי עד סלה
 בך בראשיתם / וקבץ גלותם / ברנה וצהלה
 רומם את ראשם / ושובבים לבית מקדשם / בשמחה וגילה / נורא 10
 יחיד שוכן שמי ערץ / בורא קצות הארץ / אשר כל נעלה
 צפה עונים ודלדולם / ושבר מוטות עולם / ושימים לתהלה
 חון בחסדך עם זה / ותפלתם אל תבזה / אל נאדר בגדולה / נורא
 קבל שונעתם / צת חתימתם / צור שוכן מעלה

כותרת סליחה גח 1 נורא עלילה אל נורא עלילה גח והמציא המצא 5 ונעילה הנעילה גח 2 ועד עד ג 4 ישעך סוברים ישע הם סוברים ג ישראל הסוברים ח עם חתימת ספרים עת חתימת ספרים ס והוציאם נקיים גח שואגים במלה מכל חטא ועולה גח 5 יחתמו [...] ועולה ליתא גח 6 והפיק והפק גח לנצבים לנצבים גח 7 כי הם נחלה כי הם לך נחלה ס כי הם נחלה גח אחרי כן נוסף טור פנה אליהם מהרה / וחלצם ממארה / כי הם עם סגולה ג 8 פנה [...] סלה פנה אליהם מהרה / וחלצם ממארה / כי הם עם סגולה ח 9 בראשיתם שאיריתם סג שאריתם ח וצהלה ובעלה ח 10 רומם את ראשם רומם ראשם ס ושובבים לבית מקדשם ובעה מקדשם ג ובעה את מקדשם ח בשמחה וגילה בשמחה ובגילה סח ובעה בשמחה ובגילה ג 11 אשר כל אשר על כל סק' ג 12 צפה עונים ודלדולם צפה דלדולם גח 13 חון [...] בגדולה טורים 13 ו-14 משוכלים ג ואל נאדר בגדולה נאדר בתפלה גח

1 נורא עלילה: כינוי לקב"ה על פי תה' סו 5. נורא: לסוגיית הרפרן ראו בהמשך הדיון. 2 ישישים ויונקים: כל המתפללים מגדול עד קטן. 3 נורא ואיום: כינוי לקב"ה. כל היום: לאורך כל תפילות יום הכיפורים. 4 סוברים: מייחלים. עם חתימת ספרים: בשעת תפילת הנעילה, שבה מבקשים 'חותמנו בספר החיים'. שואגים במלה: כינוי למתפללים, ושיעור הטור: המתפללים מייחלים לישעך בזמן תפילת הנעילה. 6 ורצה עינויים: קבל ברצון את עינויי הצום. והפיק מאוים: השבע את רצונם של המתפללים. בחילה: בחיל ורעדה. 7 כי הם נחלה: אולי יש לתקן על פי ס: 'כי הם לך נחלה'. על פי דב' ד 20. הטיעון לקידום הסליחה מבוסס על דברי משה שהקב"ה הוציא את בני ישראל ממצרים כדי להיות עמו הנבחר. 8 צור שוכן מרומים: כינוי לקב"ה. 9 בראשיתם: כך בנוסח היסוד, אך ביתר כתבי היד מופיעה התיבה 'שאריתם', הנראית סבירה יותר, ופירושה: בך את שארית ישראל. 10 ושובבים: השיבם. 11 יחיד [...] ערץ: כינוי לקב"ה השוכן בשמיים ('שמי ערץ'). בורא קצות הארץ: כינוי לקב"ה, על פי יש' מ 28. אשר כל נעלה: כך בנוסח יסוד, אך בכל שאר המקורות הנוסח הוא 'אשר על כל נעלה', וכך נראה לתקן. 12 ושבר מוטות עולם: על פי יח' לד 27. ושימים לתהלה: על פי יש' סב 7. 13 אל נאדר: על פי שם' טו 11. 14 צור שוכן מעלה: כינוי לקב"ה.

15 חֲזַק יָדָם וְאַמְצָם / וּמַכֵּל צָרָה חֲלָצָם / כִּי הֵם לֶךְ סְגוּלָה
זְמַן קָרֵב נָא לַפְדּוּיִים / וְשִׁמְחָם מִיָּגוֹנִים / וְחִישׁ יוֹם הַגְּאוּלָּה / נוֹרָא

15 ומכל] מכל גח וכי [...] סגולה] כי הם סגולה ג כי הם סגולה ח 16 מיגונים] מיגונים סח וחיש יום הגאולה] וחיש להם יום גאולה ג וחיש להם הגאולה ח

15 הם לך סגולה: על פי שמ' יט 5 ופסוקים נוספים. 16 זמן קרב: לפי המשך הטור: זמן הגאולה. לפדויים: המילים 'לפדויים' ו'מיגונים' אינן מתאימות לתבנית החריוה של הפיוט, שבה שני איברי החרוז זהים בהברתם האחרונה. אולי יש לתקן: 'לפדיונים', כדי להתאים את איבר החרוז לאיבר 'מיגונים'. מיגונים: כך בנוסח היסוד, אך נראה לתקן לפי סח: 'מיגונים', וראו את ביאור המילה 'לפדויים'.

תוכן הפיוט מעיד כי לפנינו פיוט סליחה, ומן הרפרן ('בשעת נעילה' [טור 1]), מאזכור השעה המאוחרת ('מבקר עד לילה' [טור 2]; 'עמדו כל היום' [טור 3]) וממוטיב חתימת הספר ('עם חתימת ספרים' [טור 4]) מתחוויר כי מדובר בסליחה לתפילת נעילה. הפיוט מצומצם מאוד מבחינה רעיונית: לאחר בקשת המחילה שברפרן פותח הפיוט בשלושה טורים המתארים את ציבור המתפללים ביום הכיפורים ('אליך צועקים / ישישים ויונקים / מבקר ועד לילה' [טור 2]), ונמשך, מטור 5 ועד סוף הפיוט, ברצף של בקשות רחמים וישועה ('חתמו לחיים / והוציאו נקיים / מכל חטא ועולה' [טור 5]; 'פנה אליהם ברחמים / צור שוכן מרומים / לעדי עד סלה' [טור 8] וכו'). הפיוט איננו שקול בשיטת שקילה מדויקת, אך ניתן לזהות בו מקצב: כל טור מיוסד על שש מילים מוטעמות, המחולקות באופן שווה בין הצלעיות.

מבנה הפיוט יוצא מגדר הרגיל. הוא פותח ברפרן המחולק לשלוש צלעיות החרוזות בחרז אחיד (־לָה).³⁰ החלוקה לשלוש צלעיות נמשכת לאורך הפיוט כולו, ורק החריוה מתגוונת: שתי הצלעיות הראשונות נחרוזות בחרז מתחלף (־יום, ־רים וכו'), ואילו הצלעית השלישית נחרוזת לכל אורך הפיוט בחרז שנקבע ברפרן (־לָה).³¹

כתבי היד השונים של הפיוט משקפים התייחסויות מגוונות לרפרן. בכתבי יד אחדים, וביניהם בנוסח היסוד למהדורה, ציון הרפרן מופיע לרוב אחרי כל שלושה טורים,³² מה שמשווה

30 הקביעה שהטור הראשון משמש כרפרן מבוססת על הציונים שבכתבי היד אך גם על העובדה שהוא שונה מיתר טורי השיר: חתימת השם אינה קבועה בו, והחרוז בו אחיד ולא מתחלף. החרז האחד שבטור מאותת לקהל על החרז החוזר בסופי הטורים. אפילו שינוי טורי יש כאן: בעוד שגוף הפיוט עוסק במתפללים בגוף שלישי (למשל: 'פנה אליהם ברחמים' [טור 8]), ברפרן מובא קולם הישיר של המתפללים ('המציא לנו מחילה'), מה שרומז שהטור נועד לביצוע הקהל כולו.

31 בתיאור סכמטי הפיוט חרוז כך: א/א/א (רפרן) // ב/ב/א // ג/ג/א וכו'.

32 לא מצאתי בשום כתב יד נוסח שבו הרפרן מופיע לאחר כל שלושה טורים בדיוק. בחלוקה מדויקת הרפרן מוכרח להופיע לאחר הטורים 4, 7, 10 ו־13, ויכול להופיע גם לאחר הטורים 1 ו־16. בנוסח היסוד מופיע ציון עודף לרפרן אחרי טור 3; בנוסח ס חסר ציון לרפרן אחרי טור 13; ובנוסח ק' חסר ציון לרפרן אחרי טור 10.

לפיוט תבנית של שיר סטרופי המיוסד על רפרן וחמש סטרופות. בכתבי היד הללו הרפרן מצוין באמצעות התיבה 'נורא', ונלמד מכך שהקהל חזר על הטור הראשון במלואו. לעומת זאת בכתבי יד אחרים הרפרן מופיע בסוף כל טור בציון התיבות 'בשעת נעילה' או 'בשעת הנעילה', ומכאן שהקהל חזר רק על הצלעית האחרונה של הרפרן, כעין צירוף קבע. השיטה האחרונה משווה לפיוט תבנית הקרובה מאוד לזו של שיר מעין-אזורי:

נֹרָא עֲלִילָה
הַמְצִיא לָנוּ מַחִילָה
בְּשַׁעַת נְעִילָה

אֱלִיךְ צוֹעֲקִים
יְשִׁישִׁים וְיוֹנְקִים
מִבֶּקֶר וְעַד לֵילָה
בְּשַׁעַת נְעִילָה

נִגְדֵךְ נֹרָא וְאִיּוֹם
עֲמָדוֹ כָּל הַיּוֹם
מִתְחַנְנִים בְּתַפְלָה
בְּשַׁעַת נְעִילָה

[...]

אולם יש להודות שקוצר הטורים והמחרוזות איננו מתאים למקובל בשירים מעין-אזוריים, ועל כן נדמה כי הפיוט קרוב יותר לדגם המשולש, המיוסד על טורים המחולקים לשלוש צלעיות סימטריות הנחרזות בחריות א/א/ב // ג/ג/ב // ד/ד/ב וכו'.³³ אומנם בפיוטים משולשים לא רווחים רפרנים, אבל לא מן הנמנע שבעל הפיוט מיזג בפיוטו שני יסודות מבניים שהיו מוכרים לו: את חלוקת הטור שאל מן הדגם המשולש, ואת החרוז הקבוע ברפרן שאל מן השיר המעין-אזורי.

שני עניינים בולטים בבחינת לשון הפיוט וסגנונו: ראשית, הפיוט מתאפיין בלשון פשוטה וישירה, חפה מחידושי הלשון המאפיינים את הפייטנות המזרחית, והיא כולה מבוססת על לשון המקרא. שנית, הפיוט כולל סך לא מבוטל של כינויים: 'נורא עלילה' (טור 1), 'נורא ואיום' (טור 3), 'צור שוכן מרומים' (טור 8), 'צור שוכן מעלה' (טור 14) וכן 'יחיד שוכן שמי ערץ' / בורא קצות הארץ' (טור 11).

33 על צורת המשולש ראו: ע' פליישר, 'לקדמוניות שירתנו בספרד: עיון בשירים ופיוטים של רבי מנחם בן סרוק', הנ"ל, השירה בספרד ובשלוחותיה (לעיל הערה 2), א, עמ' 13–17.

העניין הגדול בפיוט זה (שיכונה מעתה: 'אליך צועקים') נעוץ בסוגיית מחברו. 'אליך צועקים' הודפס ונדון לפני עשרות שנים במהדורת שמעון ברנשטיין לשירי הקודש של ר' משה אבן עזרא, אגב הערה שהעיר המהדיר על הפיוט 'אל נורא עלילה' (מעתה: 'מתי מספר קרואים'):

במאמרי 'מי חיבר את הפיוט אל נורא עלילה' [...] נסיתי לברר איך התגלע ונוצר היחס הספקני הזה לפיוט שמאות בשנים היה מקובל שמחברו הוא הרמב"ע. מקור הספקנות נתהווה לפי דעתי ע"י זה שבמחזור קצנטינא, דפוס ליוורנו משנת 1872, נכללה 'סליחה' המתחילה 'אליך צועקים ישישים ויונקים' ממחבר באקרוסטיכון 'אני יוסף בר יצחק חזק' ומישהו שם בראש הסליחה את השורה 'אל נורא עלילה המצא לנו מחילה בשעת הנעילה' [...] פיוטו של 'יוסף בר יצחק' כפי שיראה הקורא הוא חיקוי ברור לפיוטו של רמב"ע ע"י מיוזג שני הפיוטים שנעשה אולי בטעות ע"י המדפיס שחשבם לפיוט אחד נתהוותה העירבוביה, ובמשך הזמן נתפשט הספק בבעלותו של הפיוט 'אל נורא עלילה', ועירבוביות וחיקויים מעין זה אינם דבר חדש בתולדות שירתנו העתיקה.³⁴

ההערה של ברנשטיין דורשת בדיקה מחודשת לאור כתבי היד שלפנינו. קהילת קונסטנטיין שילבה את 'אליך צועקים' גם בסוף תפילת הנעילה של יום הכיפורים וגם באוסף הסליחות לאשמורות, ומכל אוסף ליטורגי עולה נוסח שונה: בכתבי היד של אוסף הסליחות הפיוט כולל רפרן ואחריו 15 טורים, החתומים 'אני יושף בר יצחק חזק ואמץ', כמודפס לעיל.³⁵ לעומת זאת נוסח המחזור כולל רפרן ואחריו 23 טורים, החתומים 'אני יושף בר יצחק חזק ואמץ, משה חזק', כלומר תחת אותו רפרן מופיעים שני פיוטים: 'אליך צועקים' מאת יוסף בר יצחק ו'מתי מספר קרואים' מאת משה אבן עזרא.

ברנשטיין, אשר סבר כי 'אליך צועקים' הוא חיקוי של 'מתי מספר קרואים', לא ניסה לזהות את 'החקיין יוסף בר יצחק'.³⁶ ב'אוצר השירה והפיוט' של ישראל דוידזון רשומים לא פחות מתשעה משוררים בשם זה,³⁷ וכן רשומים שירים אחדים החתומים 'יוסף בר יצחק', ושמחברם

34 משה אבן עזרא, שירי הקדש, מהדורת ש' ברנשטיין, תל אביב תשי"ז, עמ' שפז. למאמר שאליו התייחס ברנשטיין בדבריו ראו: ש' ברנשטיין, 'מי חיבר את הפיוט אל נורא עלילה', הדאר, לו (כ"ט באלול תשי"ב).

35 נוסח קרוב מאוד מופיע בגניזה, בכ"י לונדון, הספרייה הבריטית, 5557 A.17.

36 על עיבודים וחיקויים של שירים בימי הביניים ראו: מ' זולאי, 'מקור וחיקוי בפיוט', הנ"ל, ארץ-ישראל ופיוטיה: מחקרים בפיוטי הגניזה, בעריכת א' חזן, ירושלים תשנ"ו, עמ' 306–323; ש' אליצור, 'עיבודי פיוטים בגניזה הקהירית', פעמים, 78 (תשנ"ט), עמ' 100–102, וראו שם להפניות נוספות. לדיון על סוגיית המקורות בימי הביניים ראו: ד' פגיס, שירת החול ותורת השיר למשה אבן עזרא ובני דורו, ירושלים תש"ל, עמ' 101–115.

37 י' דוידזון, אוצר השירה והפיוט, ד, ניו יורק תרפ"ה–תרצ"ג, עמ' 402. אלו הם, לפי סדר הופעתם ב'אוצר': יוסף אבן אביתור, יוסף מאורליינס, יוסף איזיון, יוסף גינילה, יוסף בן יצחק בן אלפואל, יוסף בר יצחק בן יוסף ירושלמי, יוסף בן יצחק ספרדי, יוסף בן יצחק צרפתי ויוסף בן יצחק קמחי.

לא זוהה במדויק.³⁸ מבין תשעת המשוררים שישה ידועים לנו על סמך שיר אחד או שניים, ובשל המצאי הדל אין לדעת אם סליחתנו יכולה להתאים לסגנונו של מי מהם.³⁹

שני משוררים מבין התשעה מוכרים יותר, ומשום ששניהם חיו אחרי משה אבן עזרא, הם יכולים להיחשד כמי שעייבדו את פזמונו. הראשון הוא יוסף בן יצחק קמחי, בלשן ופרשן מקרא ממוצא אנדלוסי שפעל בפרובנס במאה השתים עשרה. משירתו של יוסף קמחי נותרו בעיקר קובץ משלים גדול בשם 'שקל הקודש' ופיוטים ספורים.⁴⁰ ייחוס 'אליך צועקים' ליוסף קמחי נראה לא סביר, מאחר שפיוטיו הספורים נקלטו רק במחזורי אשכנז, ומפני שחתימתם 'יוסף בן קמחי' ולא 'יוסף בר יצחק'. המשורר השני שיכול להיחשד כמחבר 'אליך צועקים' הוא יוסף בן יצחק בכור שור, איש אורליאן (Orléans), אחד מפרשני המקרא הבולטים במאה השתים עשרה. מפיוטי יוסף בכור שור הגיעו לידינו שש סליחות, ובתוכן אחת החתומה 'יוסף בר יצחק'.⁴¹ אולם ייחוס פיוטנו ליוסף בכור שור גם הוא לא סביר, הן משום שפיוטיו נשתמרו בכתבי יד צרפתיים בלבד, הן משום שכל פיוטיו בנויים בסטרופות מרובעות חרוזות בחרז אחיד.

נראה אפוא שמייצגנו את כל הפייטנים שיכלו לכתוב את פיוט החיקוי. כמובן אין לשלול את האפשרות שהפיוט שייך לפייטן שאיננו מכירים, אך ברצוני להציע כי מחבר 'אליך צועקים' לא כתב את פיוטו אחרי משה אבן עזרא אלא לפניו, ושמחבר הפיוט הוא הפייטן הגדול והפורח

38 ביניהם מצויים פיוטים שייחס צונץ בשעתו לפייטן ביונטי בן המאה האחת עשרה שלכאורה חיבר את הקרובה 'ומרדכי ידע', את היוצר 'בראשית ארק ודוק ועש מנוחה' ואת שתי הסליחות 'אלצני ביום זה' ו'תהיינה עיניך פתוחות'. פליישר הפריך בעבודת הדוקטור שלו את קיומו של יוסף בר יצחק הביונטיני, והראה שכמה מיצירותיו – ובוודאי שתי הסליחות – שייכות ליוסף אבן אביתור. ראו: פליישר, יצירתו של אבן אביתור (לעיל הערה 18), עמ' 442–445.

39 מבין התשעה רק אחד מעורר איזה חשד, והוא יוסף בן יצחק גיגיליה. צונץ רשם שני פיוטים משלו לימים נוראים: 'אברך אל מרומם' – בקשה שלא הגיעה לידינו של דוידון ושל הצלחתי למוצאה – ו'יוםם ולילה אצקע לדודי', מסתג'אב שנקלט באוסף סליחות של קהילת תוניס, והחתום 'יוסף' בלבד. ראו: צונץ (לעיל הערה 2), עמ' 552. קשה אפוא לדעת דבר מה ברור על פייטן זה, ואינני יודע מניין לקח צונץ את שמו המלא. על יוסף קמחי ראו: נ' שלו, "חכמה תחיה את בעליה": "שקל הקודש" ליוסף קמחי וספרות הפתגמים והמשלים העברית בימי הביניים, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תשע"ב, עמ' 10–53. על פיוטיו ראו: שם, עמ' 37–38, ובייחוד בהערה 125. למידע נוסף על יוסף קמחי ראו: ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד בנוצרית ובדרום צרפת, עדכן והשלים ע' פליישר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 427–431. לפיוטיו לתפילת 'מגן אבות' ראו: ע' פליישר, 'עיתורי פיוט לתפילת "מגן אבות"', תרביץ, מה (תשל"ו), עמ' 91–95. יוסף קמחי היה הפייטן הראשון הידוע לנו שחיבר פיוטים למגן אבות.

41 פיוטי יוסף בכור שור עוררו מחלוקת מחקרית שנמשכה שנים רבות. היו שטענו כי הפרשן חיבר רק סליחה אחת, ושחמש הסליחות האחרות שייכות לפייטן עלום בשם יוסף בר יצחק מאורליינס. לפיוטי יוסף בר יצחק מאורליינס ולאזכור המחלוקת המחקרית ראו: א"מ הברמן, 'פיוטי ר' יוסף ב"ר יצחק מאורליינין', תרביץ, ט (תרצ"ח), עמ' 323–342. גולדשמידט ופרנקל השוו בין פיוטי יוסף בר יצחק מאורליינס ובין הסליחה החתומה 'יוסף בכור שור', הראו כי בין הפיוטים ניכר דמיון תוכני וצורני, ולאור זאת הכריעו כי שני הפייטנים אחד הם. ראו: ד' גולדשמידט וא' פרנקל, לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת, ב, ירושלים תשנ"ג, עמ' 780–781.

ביותר שאנו מכירים בשם 'יוסף בר יצחק', והוא יוסף אבן אביתור. כבר בעבודת הדוקטור שלו ולאחר מכן בספרו 'שירת הקודש העברית בימי הביניים' הדגיש פליישר פעם אחר פעם עד כמה עמוקה הייתה השפעתו של אבן אביתור על עיצוב הפיוט הספרדי בראשיתו.⁴² אם כן אין לתמוה על כך שדווקא פיוט של אבן אביתור זכה לעיבוד מאת פייטן דגול כמשה אבן עזרא, אך כדי להוכיח את ההשערה יש להשוות את 'אליך צועקים' לגוף יצירתו של אבן אביתור, ולראות אם סגולות הפיוט מתאימות לסגנונו של הפייטן.

בבחינת לשון הפיוט נראה כי הוא מתאים בעליל לאבן אביתור, שכן גם הלשון הפוריסטית וגם ריבוי הכינויים מאפיינים את סליחותיו.⁴³ שני ביטויים אופייניים בפיוט מחזקים את ייחוסו לפייטן: הכינוי 'שוכן שמי ערץ' (טור 11), והביטוי 'ישעך סוברים' (טור 4).⁴⁴ 'אליך צועקים' אף מזכיר את הפיוט 'ברביעית עורכת תמה תפילה', פיוט המגן בקדושת הנעילה של אבן אביתור;⁴⁵ שני הפיוטים נחרזים בחרז 'לָהּ, וחמישה איברי חרוז משותפים להם. גם העובדה שהפיוט קצוב ולא שקול הולמת את הפייטן, שמיעט מאוד בחיבור פיוטים שקולים.⁴⁶ אפילו הצמצום האידיאי של הפיוט מתאים לאבן אביתור, שכאמור הביע בסליחות 'מספר מועט יחסית של אידאות יסוד וחזר עליהן בוריאציות שונות'.⁴⁷

הקושי היחיד בניסיון לשייך את 'אליך צועקים' לאבן אביתור נעוץ במבנה הפיוט. בין כל מאות פיוטיו של הפייטן לא מצאתי ולו אחד הוזה במבנהו לזה של 'אליך צועקים', שכאמור

42 השפעה זו באה לידי ביטוי גם בייסוד של סוגי פיוט חדשים, וגם בקביעת תבניות ונוסחים לסוגי פיוט קיימים. על מעמד יום הכיפורים של אבן אביתור ועל הליכת פייטני ספרד בעקבותיו ראו: ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 377; על אבן אביתור כחלוץ מחברי ה'נשמת' ראו: שם, עמ' 397; על תבנית סדר העבודה של אבן אביתור ועבודה ביצירת שלמה אבן גבירול ויצחק אבן גיאת ראו: שם, עמ' 382 ועוד. על השפעתו של אבן אביתור על התהוות האסכולה הספרדית עמדו לאחרונה גם יהלום וקצומטה, אבן אביתור (לעיל הערה 3), עמ' 30.

43 זינדר, סליחות חדשות (לעיל הערה 10), עמ' 166–167.

44 הכינוי 'שוכן שמי ערץ' חוזר בפיוטים רבים של אבן אביתור. השוו למשל לטור הראשון בשבעתא 'עקב אהבת אברהם לאל שוכן שמי ערץ' (ש' אליצור, מחזורי שבעתות לסדרים ולפרשות, ירושלים תשנ"ג, עמ' 25). השוו גם לטור הראשון של הסליחה לצום גדליה 'אלצתני ביום זה שוכן שמי ערץ' (דוידזון, אוצר, א 5185). לנוסח הסליחה ראו באתר 'מאגרים'. הביטוי 'ישעך סוברים' גם הוא אופייני, והשוו לטור 14 בפיוט ה'נשמת' 'נשמת יצורי חלדך': 'סוברת לישעך צור עולמים' (ע' פליישר, 'מגניות קאהיר: "נשמת" לראש השנה לר' יוסף אבן אביתור', משא, 30 בספטמבר 1970, עמ' 1). השוו גם לטור 2 בהושענא 'איומה נועדה שפוך למולך עתרת': 'אלהותך מיחדת לישעך שוברת' (דוד בן לוי מנרבונה, המכתם: פירוש על הרי"ף עם פירוש להושענות לרבינו מאיר המעילי וצ"ל מנרבונה, מהדורת א' סופר, ירושלים תשי"ט, עמ' 136).

45 להדפסת הקדושתא לנעילה ראו: א"ל לנדסהוטה, עמודי העבודה, ברלין תרי"ו, הוספות, עמ' xxiii–xxiv.

46 ע' פליישר, 'בחינות בשירתו של רבי יוסף אבן אביתור', הנ"ל, השירה העברית בספרד ובשלוחותיה (לעיל הערה 2), ב, עמ' 438–439.

47 פליישר, יצירתו של אבן אביתור (לעיל הערה 18), עמ' 471.

נראה כמשלב שני יסודות: השיר המעין־אזורי מכאן והמשולש מכאן. שירים מעין־אזוריים אומנם נדירים אצל אבן אביתור, ובייחוד בסליחותיו, שרובן בנויות בסטרופות מרובעות החרוזות בחרז אחיד, אולם בשולי יצירתו חיבר הפייטן כמה פיוטים מעין־אזוריים, ובהם סדרה בת שמונה הושענות וכן מסתג'אב הלקוח ממעמדו ליום הכיפורים.⁴⁸ ייתכן שאבן אביתור חיבר גם סליחה מעין־אזורית, הפותחת במילים 'ידעתי אלהי כי אני חמסתי נפשי', אולם ייחוסה לפייטן מוטל בספק.⁴⁹

ככל הידוע לי לא הגיעו לידינו פיוטים משולשים מאת אבן אביתור,⁵⁰ אך בהחלט מוכרים משולשים שחוברו קודם לימיו. מקור צורת המשולש איננו מחוור לגמרי, אולם יש להניח שהיא מבוססת על חידושי המבנה של רב סעדיה גאון, שהרחיב את הטור השירי מעבר למקובל בזמנו ושילב במסגרת הטור חריזה פנימית.⁵¹ כמה פייטנים מזרחיים הלכו בעקבותיו של רב סעדיה גאון, ובהם ר' יוסף אלברדאני ור' שמואל השלישי, שכבר כתבו פיוטים שלמים בצורת משולשים.⁵² הנציג המובהק של צורת המשולש בספרד הוא המשורר הספרדי הראשון המוכר לנו, מנחם בן סרוק, שחיבר לפחות שלושה שירים בצורה זו.⁵³ נראה אפוא כי צורת המשולש נפוצה במאה העשירית, ולכן אפשר להניח שגם אבן אביתור הכירה, והתנסה בה ב'אליך צועקים'. חשוב לומר שצורת המשולש לא התקבעה בהיקף משמעותי בספרד אחרי המאה

48 פליישר, בחינות בשירת אבן אביתור (לעיל הערה 46), עמ' 416–419. ייתכן שזהו המסתג'אב הראשון בתולדות הפיוט.

49 שם, עמ' 439. הברמן ייחס את הפיוט בספק ליהוסף בן שמואל הנגיד. ראו: א"מ הברמן, עתרת רננים, ירושלים תשכ"ז, עמ' 33.

50 שיר משולש אחד יוחס במחקר לאבן אביתור, והוא 'אל שוכן עליון'. ראו: פליישר, בחינות בשירת אבן אביתור (לעיל הערה 46), עמ' 446. ייחוס השיר לאבן אביתור הסתמך על הכותרת 'אחרת לבן שט[נא]ש', אולם בסריקה איכותית של כתב היד נראה שפענוח הכותרת שגוי. אני מודה לשולמית אליצור על שבדקה את כתב היד.

51 פליישר, לקדמוניות שירתנו (לעיל הערה 33), עמ' 13–17. על הרחבת הטור השירי והוספת צורות וחרוזים פנימיים ראו: הנ"ל, 'מקומו של רב סעדיה גאון בתולדות השירה העברית', פעמים, 54 (תשנ"ג), עמ' 12–14, ובייחוד הערה 40; וכן: הנ"ל, היוצרות בהתהוותם ובהתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 294–299. בין פיוטי רב סעדיה גאון לא מצאתי פיוט המחולק כולו למשולשים.

52 ביצירתו של יוסף אלברדאני אותרו שישה פיוטים משולשים. ראו: החזן הגדול אשר בבגדאד: פיוטי יוסף בן חיים אלברדאני, מהדורת ט' בארי, ירושלים תשס"ג, עמ' 138. נראה ששמואל השלישי חיבר שני פיוטים בצורת משולש: המאורה 'סלולי אורח' והאהבה 'קדורי חמה'. ראו: יוצרות רבי שמואל השלישי, ב, מהדורת י' יהלום ונ' קצומטה, ירושלים תשע"ד, עמ' 967. מאחר שלא נמצאו בין פיוטי שמואל השלישי משולשים נוספים הטילו יהלום וקצומטה ספק בייחוס הפיוטים לפייטן. עם זאת יש להטעים כי טורים רבים משל שמואל השלישי חולקו לשלוש צלעיות, בלי שמבנה המשולש יחלוש על הפיוט כולו. ראו: N. Kasumata, *Hebrew Style in the Liturgical Poetry of Shmuel HaShlishi*, Leiden 2003, pp. 229–231.

53 שירים אלו הם 'אדוני בן אדוני', 'מהלל שני נדיבים' ו'אעיר לבבי'. על שירי מנחם בן סרוק ראו: פליישר, לקדמוניות שירתנו (לעיל הערה 33).

העשירית,⁵⁴ ועל כן גם הצורה יכולה להעיד על קדמות הפיוט, ההולמת את תקופת חייו של אבן אביתור.

לסיכום ביניים ניתן לומר שמבחינת לשון הפיוט, מקצבו, סגנונו ומבנהו סביר בהחלט להניח שמחבר 'אליך צועקים' הוא יוסף אבן אביתור. ייחוס הפיוט לפייטן מתחזק עוד יותר כאשר משווים את 'אליך צועקים' ל'מתי מספר קרואים' מאת משה אבן עזרא.⁵⁵ מסתבר כי את ההבדלים בין שני הפיוטים ניתן להסביר בראייה דיאכרונית מן המוקדם ('אליך צועקים') אל המאוחר ('מתי מספר קרואים').

ההתקדמות הדיאכרונית ניכרת היטב בפרוודיה. בעוד ש'אליך צועקים' קצוב במקצב הטעמתי, 'מתי מספר קרואים' שקול במשקל כמותי מדויק, המיוסד על חמש הברות בכל צלעית:

מְתִי מְסַפֵּר קְרֹאִים / לֶךְ עֵין נוֹשָׁאִים / וּמְסַלְּדִים בְּחִילָה (5/5/5)
שׁוֹפְכִים לֶךְ נִפְשָׁם / מְחַה פֶּשַׁעַם וְכַחֲשָׁם / וְהַמְצִיאִם מְחִילָה (5/5/5)

הנוהג לשקול את שירי הקודש במשקלים מדויקים התקבע בספרד לאחר ימיו של אבן אביתור,⁵⁶ והוא ניכר היטב אצל משה אבן עזרא, שכמעט כל סליחותיו ופזמוניו שקולים בקפדנות. נראה אפוא כי משה אבן עזרא כרה אוזן למקצב של הפיוט הקדום, ובעיבודו ביקש לקבוע לו רגליים משקליות מדויקות בהתאם לצו הסגנון החדש.

הוא הדין לשימוש בלשון. הכינויים, המצויים בשפע ב'אליך צועקים', נעדרים לחלוטין מ'מתי מספר קרואים'. כאשר הדובר בשירו של משה אבן עזרא פונה אל הקב"ה, הוא עושה זאת בלשון ישירה ובלי להשתמש אפילו בכינוי אחד (ראו את ההבלטות בציטוט לעיל). שיטת הכינויים, מאפיין סגנוני יסודי של הפיוט המזרחי, איבדה מיוקרתה באסכולת הפיוט הספרדית.⁵⁷ לפיכך גם היעדר הכינויים בפיוט של משה אבן עזרא נראה כהשמה מכוונת מתוך שאיפה להתאים את 'אליך צועקים' לטעם הספרדי העדכני.

54 שם, עמ' 13; שירמן ופליישר, ספרד המוסלמית (לעיל הערה 1) עמ' 114, הערה 78; אליצור, לשאלת האסכולה (לעיל הערה 25), עמ' 31, הערה 45. בקרב פייטני ספרד נפוצה צורה שניתן לראותה כמעין צורת כלאיים של המשולש והמרובע. ראו למשל בחלוקת טורי האופן 'שנאנים שאננים' מאת שלמה אבן גבירול: 'שנאנים / שאננים / כניצוצים ילהבו'. מבחינת החרוץ החרוץ מחולק לשלוש צלעיות, אך מבחינת המשקל החרוץ מחולק לארבע צלעיות בנות שלוש הברות ('שנאנים / שאננים / כניצוצים / ילהבו'). ראו: אבן גבירול, שירי הקודש, מהדורת ירדן (לעיל הערה 5), עמ' 89. יש פיוטים בצורה זו בשירי ר' יצחק אבן גיאת, ר' משה אבן עזרא, ר' אברהם אבן עזרא ועוד.

55 ראו: שירי הקודש של משה אבן עזרא, ב, מהדורת י' לויין וט' רוזן, תל אביב תשע"ד, עמ' 212–213.

56 על עליית שיטות המשקל המדויקות במהלך המאה העשירית ועל תפוצתן במאה האחת עשרה ראו: ע' פליישר, 'בחנינות בעליית שיטות השקילה המדויקות בשירה העברית', לשוננו, 48–49 (תשמ"ה), עמ' 142–162.

57 פייטני ספרד השתמשו גם הם בכינויים, אך בלי לפתח אותם או לעשות בהם מעשה יצירתי. ראו: פליישר,

השלטת המשקל והשמטת הכינויים, שתיהן באות לידי ביטוי בהבדל דקיק ברפרן של שני הפיוטים: בכתבי היד שבהם 'אליך צועקים' מופיע לבדו הרפרן שלו הוא: 'נורא עלילה / המצא לנו מחילה / בשעת נעילה', ואילו הרפרן שקבע משה אבן עזרא לפזמונו הוא: 'אל נורא עלילה / המצא לנו מחילה / בשעת נעילה'.⁵⁸ הוספת המילה 'אל' הופכת את הכינוי 'נורא עלילה' ללואי, וכן מוסיפה הברה המעמידה את הרפרן על 15 הברות ('אל נורא עלילה' – 5 הברות; 'המצא לנו מחילה' – 6 הברות; 'בשעת נעילה' – 4 הברות). 15 ההברות הללו מתאזנות בהמשך הפיוט של משה אבן עזרא בחלוקה מדויקת (5/5/5). לפיכך התוספת הקטנה נדמית כמעשה עיבוד מיטבי, ששומר על זהות כמעט מוחלטת לרפרן הקדום, אך מתאים אותו לסגנון הפיוט החדש.

הצמצום האידיאי המאפיין את 'אליך צועקים' ניכר במידה מסוימת גם ב'מתי מספר קרואים', אולם פזמונו של משה אבן עזרא קצר יותר ולכן פחות חזרתי: במקום 16 הטורים של 'אליך צועקים', פזמונו של משה אבן עזרא כולל רק שמונה. אפשר שגם קיצור הפיוט בחצי מבטא את טעמו של משה אבן עזרא, שזיהה בפיוט הקדום שעמד לפניו מידה של ארכנות.

לסיכום, סברתו של ברנשטיין ש'אליך צועקים' הוא עיבוד של 'מתי מספר קרואים' איננה בלתי סבירה, ואף נודעו לי לכל הפחות שני פיוטים שהם עיבודים לפזמונו של משה אבן עזרא: האחד חובר בידי ר' אהרן אלעמאני, פייטן מצרי מן המאה השתים עשרה,⁵⁹ והשני חובר בידי ר' יוסף בן ישראל, פייטן תימני מסביבות המאה השבע עשרה.⁶⁰ אולם לאור השוואת 'אליך צועקים' גם לפיוטי אבן אביתור וגם ל'מתי מספר קרואים', ובהתחשב בחתימת השם 'יוסף בר יצחק', נראה סביר יותר שאת 'אליך צועקים' חיבר אבן אביתור, ואילו 'מתי מספר קרואים' הוא עיבוד מאוחר שלו.

ב. 1. על מחזור קונסטנטיין לראש השנה וליום הכיפורים

כאמור המקבץ הליטורגי השני שהגיע לידינו מקונסטנטיין הוא המחזור לראש השנה וליום הכיפורים. לא אסקור כאן את המחזור במלואו, אלא אתמקד בקדושתאות, שהן הקומפוזיציות הפייטניות העיקריות בתפילה,⁶¹ ובפיוטים שהופעתם במחזור יוצאת דופן.

שירת הקודש (לעיל הערה 42), עמ' 416–417.

58 ברנשטיין טען כי ל'אליך צועקים' הוצמד הרפרן של 'מתי מספר קרואים', אולם יש לדייק בעניין זה לאור כתבי היד שלפנינו: כאשר 'אליך צועקים' ו'מתי מספר קרואים' מופיעים יחד, זה אחר זה, הם פותחים ברפרן של 'מתי מספר קרואים' ('אל נורא עלילה' וגו'). אך כאשר 'אליך צועקים' מופיע לבדו – בלי 'מתי מספר קרואים' – הרפרן שונה באופן עקבי ('נורא עלילה' וגו').

59 ראו: שירי ר' אהרן אלעמאני, מהדורת ש' כהן, ירושלים תשס"ח, עמ' 181–182.

60 הפיוט כלול בין השאר ב'תכלאל' שבכ"י ירושלים, הספרייה הלאומית 1351³⁸, דף 213א. להשפעת האסכולה הספרדית על יוסף בן ישראל ועל בני תקופתו בתימן ראו: י' טובי, 'חיקוי ומקור בשירתם של יהודי-תימן', פעמים, 2 (תשל"ט), עמ' 32–35.

61 קדושתא היא מערכת פיוטים המפייטת תפילות עמידה שנאמרת בהן קדושה. על מרכזיותה של הקדושתא

ביום א של ראש השנה נאמרה בקונסטנטיין הקדושתא 'אתה כוננת מישרים' לר' יהודה הלוי, וביום ב של ראש השנה נאמרה הקדושתא 'וארץ אתנפל' מאת ר' יצחק בר יהודה גירונדי.⁶² שתי הקדושתאות הללו נפוצו גם בקהילות ארג'יל, והראן-תלמסאן ותוניס, הסמוכות לקונסטנטיין, ומכאן נראה שתפילת ראש השנה עוצבה באופן דומה בכל מרחבי אלג'יריה ותוניסיה. ייחודו של מנהג קונסטנטיין בא לידי ביטוי בתפילת יום הכיפורים. כידוע ביום הכיפורים מתקיימות ארבע תפילות עמידה, ובכל אחת מהן נאמרת קדושתא. בכל מחזורי הקהילות במרחב האלג'יראי-תוניסאי כללו ארבע התפילות של יום הכיפורים לכל הפחות את פיוטי החוליה הראשונה של הקדושתא (מגן, מחיה ומשלש) ופיוט סילוק.⁶³ בקונסטנטיין תמונת המצב שונה: פיוטי החוליה הראשונה של הקדושתא מופיעים אך ורק בתפילת השחרית,⁶⁴ ונעדרים מכל יתר הקדושתאות.

אף על פי כן לא יתרוו בקונסטנטיין על אמירת סילוקים. הסילוק שנקבע לתפילת השחרית הוא 'אלוהים אל מי אמשילך' מאת ר' יהודה הלוי,⁶⁵ שאומנם רווח במחזוריהן של קהילות רבות, אך לא בנוסח המפתיע שאותר בקונסטנטיין. סילוקו של יהודה הלוי מורכב משישה חלקים,⁶⁶ ובין כל אחד מחלקיו שילבו בקונסטנטיין קטע מתוך הרהיט 'אילי מרום אומרים הילולו', הלכות מן הקדושתא 'שושן עמק' של ר' אלעזר בירבי קליר.⁶⁷ הנוסח המסורג של קונסטנטיין נראה כך:⁶⁸

ראו: ש' אליצור, סוד משלשי קודש: הקדושתא מראשיתה ועד ימי רבי אלעזר בירבי קליר, ירושלים תשע"ט, עמ' 9–3. הפייטנים הספרדים ייחדו ליום הכיפורים קומפוזיציה פייטנית אדירת היקף המכונה מעמד, ובליבה עומדות ארבע קדושתאות, כנגד ארבע תפילות העמידה. על המעמד הספרדי ראו: פליישר, שירת הקודש (לעיל הערה 42), עמ' 377–383.

62 לקדושתא של יהודה הלוי ראו: שירי הקדש לרבי יהודה הלוי, א, מהדורת ד' ירדן, ירושלים תשמ"ו, עמ' 43–6. יצחק בר יהודה גירונדי הוא פייטן ממוצא קטלוני שחי בסוף המאה האחת עשרה או בראשית המאה השתים עשרה. ראו עליו: ב' בר-תקוה, סוגות וסוגיות בפיוט הפרובנסלי והקטלוני, באר שבע תשס"ט, עמ' 44. הקדושתא עוד לא פורסמה במהדורה מדעית, ולהרכבה ראו: דוידזון, אוצר, ו 70. 63 לתיאור המבנה העקרוני של הקדושתא הקלסית ולחלוקתה לשלוש חוליות ראו: פליישר, שירת הקודש (לעיל הערה 42), עמ' 138–151.

64 פיוטי החוליה הראשונה בקונסטנטיין לקוחים מן הקדושתא 'וארץ אשפיל' מאת שלמה אבן גבירול. ראו: אבן גבירול, שירי הקודש, מהדורת ירדן (לעיל הערה 5), עמ' 116–135.

65 לנוסח המלא של הסילוק ראו: יהודה הלוי, שירי הקודש, מהדורת ירדן (לעיל הערה 62), עמ' 103–111.

66 חלק א מגיד את כבוד הקב"ה (שם, טורים 1–22), חלק ב מחלק את העולם לשלוש ממשלות (טורים 23–32), החלקים ג, ד וה מוקדשים לכל ממשלה וממשלה (טורים 33–38, 39–50, 51–63), וחלק ו מוסיף דברי תהילה לישראל (טורים 64–74).

67 להדפסת הפיוט 'אילי מרום אומרים הילולו' ראו: מחזור לימים הנוראים לפני מנהג בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כיפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 388.

68 הנוסח על פי כ"י מוסקווה 580, דף 102ב–103א. מילות הרהיט הקילירי נדפסו בגופן שונה. בכמה דפוסים מאוחרים של קונסטנטיין סילוקו של יהודה הלוי נשמט כליל ובמקומו מופיע הרהיט הקילירי לבדו. לדפוס כזה ראו: מחזור קטן, שטרסבורג תשמ"ד, דף נא ע"א–ע"ב.

ובכן ולך תעלה קדושה כי אתה אלהינו מלך מוחל וסולח

- אֱלֹהִים אֵל מִי אֲמַשִּׁילֶךָ / וְאֵין עֲרוֹךְ אֵלֶיךָ
 בְּמַה אֶקְדָּמְךָ / וְכָל טֹבַע דְּמוּת חוֹתְמֶיךָ
 גְּאִית מֶכַל מֶרְכָּבָה / וְגִבְהַת מֶכַל מַחֲשָׁבָה
 דְּבַר מִי יְכַלְכֵּלֶיךָ / וּלְשׁוֹן מִי תְכִילֶיךָ
 הַיֵּשׁ לִבָּב יְגוּרֶיךָ / וַיֵּשׁ עֵין תְּשׁוּרֶיךָ 5
 וְאֵת מִי נֹעֲצֶתָ וַיְבִינֶיךָ / לֹא נֹצֵר אֵל לִפְנֶיךָ
 זֶה עוֹלָמְךָ יַעֲדֶיךָ / כִּי אֵין בְּלַעְדֶיךָ
 חֻקְמָתְךָ כָּכָל מְבוֹאֶרֶת / וְאוֹת חוֹתְמֶיךָ נִפְרָת
 טָרִם הָרִים יוֹלְדוֹ / וְעַמּוּדֵי שָׁחַק עָמְדוֹ
 יִשְׁבֶּתָּ מוֹשֵׁב אֱלֹהִים / אֵין עֲמוּקִים וְאֵין גְּבוּהִים 10
 כִּלְכִּלְתָּ הַכֹּל וְלֹא יְכַלְכֵּלוּךָ / וּמִלֵּאתָ הַכֹּל וְלֹא יְכִילוּךָ
 לִבְבוֹת עָמְדוֹ מִלְּדָרוֹשׁ / וּלְשׁוֹנוֹת נִלְאוּ מִלְּפָרוֹשׁ
 מַחֲשָׁבוֹת חֻקִּים יִתְמָהוּ / וְרַעֲיוֹנֵי מַהֲרִים יִתְמָהוּ
 נוֹרָא תְהִלּוֹת נִקְרָאתָ / וְעַל כָּל תְּהִלָּה נַעֲלִיתָ
 שְׁגִיָּא כַח אֵיךְ נִפְלֵאתָ / וְהַשְׁמִים וְהָאָרֶץ מִלֵּאתָ 15
 עָמוֹק עָמוֹק מִי מִצָּאָנוּ / וְרַחוּק וְרַחוּק מִי יִרְאָנוּ
 פְּלִאָיִךְ הֵם הַדְּרוּשִׁים / אֵף אֲמוּנָתְךָ בִּקְהֵל קְדוּשִׁים
 קְדוּשָׁתְךָ הִיא הַנְּשַׁמְעַת / וְתוֹרָתְךָ הִיא הַנּוֹדֵעַת
 קִרְבָּתְךָ קִרְבָּה הִיא לְשָׁבִים / וְרַחוּקָה מְאֹד מִן הַשׁוֹכְבִּים
 רָאוּךְ הַנְּשַׁמּוֹת הַטְּהוֹרוֹת / וְלֹא הוֹצֵרְכֵנוּ לְמֵאוֹרוֹת 20
 שְׁמַעוּךָ בְּאוֹזְנֵי רַעֲיוֹנֵיהֶם / כִּי תַחַרְשָׁנָה אֲזִנֵּיהֶם
 תַּמִּיד קְדוּשָׁתְךָ קוֹרְאוֹת / קְדוּשׁ קְדוּשׁ קְדוּשׁ יְיָ צְבָאוֹת

וְזֶה אֵל זֶה שׁוֹאֲלִים אֵינָה אֵל אֱלִים וּמַעֲרִיצִים וּמַהֲלִלִים ב"פ

אֵלֵי מְרוֹם אוֹמְרִים הִלּוּלוּ

אוֹפֵן וְגִלְגַּל מִבִּיעִים גָּדְלוּ 25

בְּאַיְמָה וְרַעַד נוֹאֲמִים סִלְסוּלוּ

שְׂרָפִים עוֹמְדִים מִמַּעַל לוֹ

גְּבוּרֵי כַח בְּרַעַד וּפַחַד

גָּאָה גָּאָה לִיחַד אֵל אֶחָד

30 דְּמִמָּה דְּקָה רְעָדָה וְפָחַד
שֶׁשׁ כְּנָפִים שֶׁשׁ כְּנָפִים לְאַחַד / וְזֶה

הַיּוֹשֵׁב יַחֲדֵי עַל אוֹפָנָיו
וְחִיּוֹת מְעוֹפְפוֹת וְעוֹמְדוֹת לְפָנָיו
בְּשִׁתָּיִם כְּסָפָה פָּנָיו / וְזֶה אֵל זֶה שׁוֹאֲלִים אִי־הָאֵל וּמַעֲרִיצִים וּמַהֲלִילִים

35 יִי צְבָאוֹת שֵׁם כְּבוֹד מַלְכוּתְךָ / יִי אֶחָד שֵׁם אֱלֹהוּתְךָ
הַמּוֹן מַלְכוּתְךָ לֹא יִסּוּפֶר וְלֹא יִדּוּבֶר / וְאֵל אֱלֹהוּתְךָ שְׁנֵי לֹא יִחוּבֶר
וְכִמְהָ פָּנִים לְפָנִים הַנּוֹרָאִים / וְכִמְהָ אַחֲזָרִיִּים לְאַחֲזָרִיִּים הַנּוֹרָאִים
דְּגִלִי מְרַפֶּכָה הַקִּמְתָּ לְעֵד וּלְאוֹת / כִּי הִדְבֵּר מֵאֵת יִי צְבָאוֹת
הַכֹּל עֲבָדֶיךָ מִשְׁרָתִי פָּנֶיךָ / גְּבוּרִי כֹחַ עוֹשֵׂי רִצּוֹנְךָ
[...]

נוסח זה מפליא למדי, בראש ובראשונה משום שכמעט אין למצוא במחזורים של קהילות ספרד פיוטים ארץ ישראלים קלסיים.⁶⁹ הרהיט הקילירי המסורג בסילוק איננו הפיוט הארץ ישראלי היחיד שנקלט בקונסטנטיין. בכמה מכתבי היד מובא נוסח מורחב של תפילת המוסף הכולל פיוטים שונים לאחר סדר העבודה.⁷⁰ בתוך הרחבה זו מופיע רצף של פיוטים ארץ ישראליים: (א) 'אנחנו החומר עפר ואפר', (ב) 'מעשה אלהינו אדיר ביעודו', (ג) 'אל מלך בעולמו' – שלושה רהיטים מתוך הקדושתא 'שושן עמק' של ר' אלעזר בירבי קליר;⁷¹ (ד) 'כי רכובו בערבות ועוזו בשחקים' – סילוק ליניי;⁷² (ה) 'יתגדל אדיר בשמי עריך', (ו) 'זאתיו הכל לעבדיך' – שני פיוטים

69 לפי רנד הפיוט הארץ ישראלי היחיד שהתאזרח במחזורי ספרד הוא סדר העבודה הקדום 'אתה כוננת עולם מראש', שנודע לספרדים דרך סידור רב סעדיה גאון. ראו: מ' רנד, 'שרידי המורשת הקילירית בפרובנס' קטלוגיה ובספרד: בעקבות ממצאים חדשים מן הגניזה', תרביץ, פד (תשע"ו), עמ' 420, הערה 11.

70 הרחבה זו מצויה בכתבי יד קונסטנטיניים אחדים אך לא בכולם. היא איננה בכ"י לונדון, אוסף ששון 685 ו-687; בכ"י ירושלים, מכון שוקן למחקר היהדות, 12488 ובכתבי יד נוספים. בכ"י מוסקווה 580, דף 132א-136ב ההרחבה יוצאת דופן בהיקפה: לאחר סדר העבודה מופיעים בלי סיבה ברורה פיוטים רבים מתוך מערכת יוצר של שלמה אבן גבירול. נראה שזוהי עדות למנהג תנייני שמקורו בכמה מסורות תפילה ששולבו יחד, וראו על כך בהמשך.

71 להרכב הקדושתא 'שושן עמק' ראו: גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים (לעיל הערה 67), עמ' לט-מג; דוידון, אוצר, ש 765; אליצור, סוד משלשי קודש (לעיל הערה 61), עמ' 844. הפיוט 'אנחנו החומר אפר ועפר' (בקונסטנטיין: 'עפר ואפר') יראה אור במהדורת אליצור ורנד לפיוטי אלעזר בירבי קליר ליום הכיפורים. להדפסת 'מעשה אלהינו אדיר ביעודו' ו'אל מלך בעולמו' ראו: גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים (שם), עמ' 371, 360 בהתאמה.

72 פיוטי יניי, מהדורת מ' זולאי, ברלין תחר"ץ, עמ' שלד. הפיוט לא נדפס במהדורת צ"מ רבינוביץ, ונראה כי המהדיר הטיל ספק בייחוסו. אך הפיוט מיוחס ליניי גם במהדורת גולדשמידט למחזור ליום הכיפורים. ראו: גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים (שם), עמ' 621.

המובילים לברכת המלך הקדוש.⁷³ למעשה עומדת לפנינו חוליה שלישית מקדושתא, רק שהיא מופיעה לאחר שפסוקי הקדושה כבר נאמרו, וכולה ארץ ישראלית.

כיצד ניתן להסביר את התופעה המיוחדת הזו? לפני שנים אחדות הביא מיכאל רנד עדויות ספורות מן הגניזה הרומזות שפיוטים קיליריים אחדים היו מוכרים גם בספרד.⁷⁴ לכאורה ניתן היה לומר שהפיוטים הארץ ישראלים ששולבו בקונסטנטין הגיעו לעיר עם הגולים הספרדים, אך מכיוון שהפיוטים הללו משולבים במחזורים בתחנה ליטורגית שאיננה מתאימה להם (אחרי סדר העבודה) ובמקבץ אחד (רהיטים, סילוק פיוטים שלאחר קדושה), שילובם נראה כמעשה הטלאה של שתי מסורות ליטורגיות, שאחת מוצאה בספרד והשנייה איננה ספרדית.

אף על פי שלא ניתן לקבוע בדבר מסמרות, אני משער כי הפיוטים הארץ ישראלים התגלגלו לקונסטנטין דרך מנהגי התפילה בדרום אירופה. כאמור ידוע לנו כי יהודים איטלקים רבים גלו לצפון אפריקה במהלך המאה השבע עשרה, ואפשר שהביאו עימם פיוטים שלבסוף תפסו מקום במנהג התפילה של קונסטנטין.⁷⁵ הסברה מתחזקת גם לאור העובדה שלמעט הפיוט 'יתגדל אדיר בשמי ערץ' כל הפיוטים הארץ ישראלים שנקלטו בקונסטנטין מצויים גם במחזורים איטלקיים או רומניוטיים,⁷⁶ וכן לאור נוסחי הפיוטים שנשתמרו בקונסטנטין, הקרובים מאוד לנוסחים המקבילים בדרום אירופה.⁷⁷

ייתכן שפיוטים קיליריים התגלגלו מאיטליה גם למנהגיהן של קהילות ספרדיות אחרות. יש לכך עדות נדירה במחזור קהילת קרפנטרץ שבכ"י ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 4°1394, דף 145א–146א, שמופיע בו הרהיט הקילירי 'אילי מרום' בתוך קדושתא למוסף של ר' משה אבן עזרא. נוסח הרהיט הקילירי שבמחזור קרפנטרץ דומה לנוסח שבמחזורי רומא-רומניא מכאן ולנוסח שבמחזורי קונסטנטין מכאן, ומסתבר ששתי הקהילות הספרדיות שאלו את הרהיט ממקור דומה, כנראה איטלקי.⁷⁸

73 הפיוט 'יתגדל אדיר בשמי ערץ' מתועד בכתבי יד אחדים בגניזה, ולפי סגנונו נראה שהוא פיוט ארץ ישראלי קדם-קלסי. הפיוט 'זאתיו הכל לעבדיך' נפוץ במחזורי אשכנז, וגם הוא נראה קדם-קלסי. להדפסתו ראו: גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים (שם), עמ' 425.

74 רנד, שרידי המורשת (לעיל הערה 69), עמ' 417–435.

75 ראו לעיל הערה 8. יהודים איטלקים נדדו לצפון אפריקה בצורה מפורזת יותר לפני המאה השבע עשרה ואחריה, ואולי גם התיישבו בקונסטנטין.

76 ייתכן שגם הפיוט 'יתגדל אדיר בשמי ערץ' נקלט במחזורים אירופיים, אך הוא בוודאי נדיר. הפיוט לא נרשם ב'אוצר' של דוידון, ולא מצאתיו במקורות אחרים.

77 הדמיון בנוסחים ניכר בעיקר ברהיט 'אל מלך בעולמו'; הסטרופה 'טלאיו מחיש כמיהם / בבריתו להגיהם / באור זרוע נגהם / בבריתו להגביהם / אשר כרת את אברהם' נדירה יחסית בכתבי היד, אך היא מופיעה באופן עקיף גם במחזורים איטלקיים וגם במחזורי קונסטנטין. אני מודה למיכאל רנד שהביא את המידע לידיעתי.

78 עדות נדירה זו מצאה אברהם לוין ומסרה למיכאל רנד. תודתי שלוחה לשניהם.

ב. סילוק למוסף ממעמד יום הכיפורים של אבן אביתור

כאמור אין במחזורי קונסטנטיין קדושתאות מלאות אלא סילוקים בלבד. הסילוק לשחרית הוא הסילוק המסורג של ר' יהודה הלוי והקילירי, הסילוק למנחה הוא 'אנשי חסד הנושאים קולם' מאת ר' משה אבן עזרא, והסילוק לנעילה הוא 'אמת בספרך בראת עולמך' מאת ר' אברהם אבן עזרא.⁷⁹ בקדושתת המוסף מופיע סילוק לא מוכר, החתום 'אני יוסף בן יצחק חזק' וכן 'הושף חזק'. אביאו על פי הנוסח המופיע בכ"י בוסקי 64:

ובכן ולך תעלה קדושה כי אתה אלהינו

א אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אֲאִדִּירָה אֶף אֲמוֹנָתוֹ אֲאֲמִירָה
אֲנֶאֱמָה נְגִינָתוֹ וְנִעִימָתוֹ אֲנֶהֱיָה
אֵיחֻלָּה יִשְׁעוֹ וְיִשְׁרוֹ אִישְׁרָה
אֵיחֻדָּה יְחֻדּוֹ וְיִקְרוֹ אִיקְרָה

מקורות: ספרייה לא ידועה, לשעבר מאוסף בוסקי 64 (המכון לתצלומי כתבי היד העבריים F 75747), דף 257 (נוסח יסוד, ג); כ"י לונדון, אוסף ששון 686, דף סב ע"א (כולו, ש); כ"י ירושלים, מכון שוקן למחקר היהדות 12488, דף 77א (כולו, ק³); כ"י מוסקווה, ספריית המדינה, גינצבורג, 580, דף 116א (כולו, ג). נדפס: מחזור קטן, ליוורנו תרל"ב, דף יד ע"ב (כולו, ח). אקרוסטיכונים: (א) אני יוסף בן יצחק חזק (ארבע פעמים בכל טור; בטורים 5 ו-10 יש חריגות קלות). (ב) א-ת (ארבע פעמים בכל טור; בטורים 22 ו-36 רק שלוש פעמים, אולי מדוחק התבנית). (ג) א-י (ארבע פעמים בכל טור). (ד) יהושף חזק.

כותרת ובכן ולך תעלה קדושה כי אתה אלה המילה 'אלהינו' נקטעה כדי ליישר את הכותרת לשני צידי הדף ש ובכן ולך תעלה קדושה כי אתה אלהינו ולאחר הכותרת מופיע הפיוט 'ארץ התמוטטה והתפוררה' ליהודה הלוי (יהודה הלוי, שירי הקודש, מהדורת ירדן [לעיל הערה 62], עמ' 111), ומייד אחריו טור 1 בסילוקנו ק' ובכן ולך תעלה קדושה כי אתה אלהינו ב"פ ח 2 ונעימתו ונעימתו ק³ 3 איחלה אחלה גק¹ ישעו[ישרו ח 4 ויקרו איקרה] ויקרו איק וז' תיקן המעתיק וישרו איישרה ש

א. 1 אאדירה: אפאר. אאמירה: ארומם. שני הפעלים מופיעים יחד גם ברהיט 'את אאמירה אאדירה' ממעמד יום הכיפורים של אבן אביתור וגם ברהיט הקילירי 'אאדירה אאמירה אסוחחה' הלקוח מקדושתת המנחה ליום כיפור של אלעזר בירבי קליר. לנוסח שני הרהיטים ראו באתר 'מאגרים'. אותם הפעלים פותחים את הסילוק של שלמה אבן גבירול 'אאמיר אאדיר אפודת אגודת אורתך' למוסף של יום הכיפורים. ראו: אבן גבירול, שירי הקודש, מהדורת ירדן [לעיל הערה 5], עמ' 243. 2 נגינתו ונעימתו: דברי התפילה המיועדים לקב"ה. אנהירה: אאיר בדברי. 3 אישרה: אומר ביושר.

79 להדפסת 'אנשי חסד הנושאים קולם' ראו: שירי הקודש של משה אבן עזרא, א, מהדורת י' לזין וט' רוון, תל אביב תשע"ב, עמ' 346-351. להדפסת 'אמת בספרך בראת עולמך' ראו: שירי הקודש של אברהם אבן עזרא, ב, מהדורת י' לזין, ירושלים תש"ם, עמ' 122-123. בכל כתבי היד של קונסטנטיין מופיעים סילוקים בתפילות השחרית והמוסף, אך רק בחלק מכתבי היד מצויים סילוקים בתפילות המנחה והנעילה.

- 5 אוֹדִיעָה וַיַּעֲדוּ וְהוֹדוּ אֲזַמְרָה
 אֶסְפָּרָה שִׁיחוּ וְסִלְסִלוּ אֶסְדָּרָה
 אֶפְצָחָה פָּעְלוּ וּפְאָרוּ אֶפְאָרָה
 אֶבְטָאָה בְּרִיתוֹ וּבִיאֹרוֹ אֶבְאָרָה
 אֲנוּפָפָה נִפְלְאוֹתָיו וְנִזְרוֹ [אֲנֹזָרָה]
 10 אוֹדִיעָה יִשׁוּעָתוֹ וַיִּשְׁרָתוּ אִישָׁרָה
 אֶצְפָּצְפָה צִדְקָתוֹ וְצִלְצִלוּ אֶצְהִירָה
 אַחְכָּה חֲנֹ וְחִמְלָתוֹ אַחְקֹרָה
 אַקְהִילָה קְדוּשָׁתוֹ וְקִשּׁוּרוֹ אַקְשָׁרָה
 אִיחֻלָּה חֲבוּרָתוֹ וְחִסְנֹ אַחְבִּירָה
 15 אֲזַמְרָה זָכְרוּ וְזָהָרוּ אֲזַהִירָה
 אַקְשָׁטָה קְדוּשָׁתוֹ אַקוּמָה וְאַקְרָא

5 אוֹדִיעָה] אוֹדִיעָה ח. אֲזַמְרָה] אֲזַמִּירָה ק³ 8 אֶבְטָאָה [...] אֶבְאָרָה] לִיתָא ח 9 אֲנוּפָפָה נִפְלְאוֹתָיו] אֲנוּפָפָה נִפְלְאוֹתָיו ק³ וְאֲנֹזָרָה] לִיתָא ג 10 יִשׁוּעָתוֹ וַיִּשְׁרָתוּ אִישָׁרָה] יִשְׁעוֹ וּשְׁמוֹתָיו אִזְכָּרָה ח 11 אֶצְפָּצְפָה] אֶצְפָּה ח 12 אַחְכָּה] אַחְכָּרָה ק³ וְאֶחְקֹרָה] אַחְקִירָה ק³ 13 אַקְהִילָה [...] אַקְשָׁרָה] אַקְהִילָה קְדוּשָׁתוֹ אַקוּמָה וְאַקְרָא בֵּא וְזִיקָן הַמַּעֲתִיק וְקִשּׁוּרוֹ אַקְשָׁרָה שׁ וְקִשּׁוּרוֹ וְקִדּוּשׁוֹ ח 14 אִיחֻלָּה] אַחֻלָּה ק³ וְחִבּוּרָתוֹ ח. אַחְבִּירָה] אַחְבִּירָה ק³ 15 אֲזַמְרָה] אֲזַמְרָה ח

5. וַיַּעֲדוּ: את ההתכנסות לתפילה. אֲזַמְרָה: כך בכל כתבי היד, אך התיבה איננה מתאימה לאקרוסטיכון. אי התאמה זו עולה גם בטור 22, שמופיעה בו התיבה 'זְכוּרָה' בטור החתום בווי"ו. אולי הדבר נובע מדחוק התבנית, ואולי יש לתקן: 'אֲזַמְרָה'. 6 וְסִלְסִלוּ: תהילתו. 7 אֶפְצָחָה: אֶבְטָאָה. 8 וּבִיאֹרוֹ: ביאור נפלאותיו של הקב"ה, והשוו ליוצר לסוכות של אבן אביתור 'אֲזַכּוּר מעללי שוכן חביון': 'ביאור נפלאותיו אטיף במען' (טור 4 בפיוט). לנוסח היוצר ראו: ש' אליצור, 'בין יוסף ליוסף: לזהות מחברו של יוצר קדום', תרביץ, עא (תשס"ב), עמ' 71. 9 אֲנוּפָפָה: אֲרוּמָם. וְנִזְרוֹ אֲנֹזָרָה: התיבה 'אֲנֹזָרָה' אינה מופיעה בנוסח היסוד, ונראה שזוהי טעות העתקה, שכן היא מופיעה בכל יתר הנוסחים. נראה לפרש: אומר את כבודו המרומם כְּנִזָּר. 10 אוֹדִיעָה: בכתב הזה המילה אינה מתאימה לאקרוסטיכון. אולי יש לתקן: 'אֲזַמְרָה'. 11 אֶצְפָּצְפָה: אומר. וְצִלְצִלוּ: הילולו. 12 אַחְכָּה: כך בנוסח היסוד, אך פעולה זו איננה עולה בקנה אחד עם שאר הפעלים שעניינם קריאה ותפילה. ייתכן שיש לתקן לפי ק³: 'אֶחְכָּרָה', ופירושו: אומר בתפילתי את חסדו. ואולי יש לתקן: 'אֶחְכָּנָה', והשוו לרה"ט 'את אֲמִירָה אֲדִירָה' ממעמד יום הכיפורים של אבן אביתור: 'את אֶחְכָּנָה אֶחְסָנָה צוֹר מִשְׁצָף בְּמַהוּמָה' (טור 15 בפיוט), וכן לרה"ט 'המאדירים המאמירים' מאותו המעמד: 'המחֲסִנִּים המִחְנִנִּים בְּחֹן בְּחֹזֶק יִי אֱלֹהֵינוּ' (טור 7 בפיוט). לנוסח שני הרה"טים ראו באתר 'מאגרים'. אַחְקֹרָה: אֲדִירוֹשׁ. 13 אַקְהִילָה קְדוּשָׁתוֹ: אֲסוּפָה את המתפללים כדי לומר את קדושת הקב"ה. וְקִשּׁוּרוֹ אַקְשָׁרָה: נראה שכוונתו: אֶשְׁבַּח, אֶקְשֹׁר לוֹ כְּתָר. הַשּׁוּרֵשׁ קֶשֶׁר בְּהוֹרָאת שְׁבַח מוּפִיעַ בֵּין הַשָּׂר הַשָּׂר הַשָּׂר שֶׁל אֶבְטָאָה אֶבְטָאָה מִפְּלִיא פְּלִאִים: 'קוֹרְאִים הֵלֵל עַל כְּפֹת נָאִים / קוֹשְׁרִים שְׁלֹשָׁה וְלִמּוּלֶךְ בָּאִים' (טורים 37–38 בפיוט). לנוסח הַשּׁוּרֵשׁ אֶקְשֹׁר ראו באתר 'מאגרים'. 14 אִיחֻלָּה חֲבוּרָתוֹ: כך בנוסח היסוד, אך המילה איננה מתאימה לאקרוסטיכון. נראה לתקן לפי ק³: 'אֶחֻלָּה חֲבוּרָתוֹ', ופירושו: אֶבְקַשׁ את קִרְבָּתוֹ שֶׁל הַקֶּבֶ"ה. אַחְבִּירָה: אַחְבִּירָה.

ב אַקְרָא באופני אַש אַדְרָתָם אֹרְהָ
כברקים וזיקים בְּרִיקָתָם בְּרוּרָה
לגדודי גִּיה גְּלִימָתָם גְּמוּרָה
כְּדִהְרֹת דּוֹק דְּגִילָתָם דְּהוּרָה 20
כְּהִמוּנֵי הַמּוֹלֹת הַגִּיגָתָם הַדּוּרָה
כּוֹעֲדֵי וִילּוֹן וִיתִיקָתָם זְכוּרָה
כְּזִיקֵי זָבּוּל זְמֶרְתָם זְהוּרָה
כְּחִילֵי חֲצוּבִים חֲסִנָתָם חֲבוּרָה
כְּטַפְסָרֵי טְפוּחִים טְפַחְתָּם טְהוּרָה 25

17 אקרא] אקרב ש 18 כברקים] כברקי ק³ | וזיקים] בויקים שג בוקים ק³ כזיקים ח 19 לגדודי] ולגדודי ג
 20 דגילתם] דליגתם שג 21 כהמוני] בהמוני ח 22 ויתיקתם] ודיקתם שג ותיקתם ק³ 23 זמרתם] זמירתם ק³
 25 כטפסרי טפוחים] כטפ טיפוחים ש כטפסרי טיפוחים ק³

17 אקרא [...] אורה: התיבה 'באופני' מופיעה בכל כתבי היד, אך קשה להבין כיצד בי"ת השימוש נקשרת לפועל 'אקרא'. ייתכן כי הכוונה: 'אקרא בן שמם של' האופנים, כלומר: אומן את המלאכים לתפילה, אך דומני שצריך להיות 'אקרא כאופני אש', כפי שמופיע ביתר הטורים. באופני אש: על פי יח' א' 13. אדרתם אורה: הלוכשים נוגה; על פי יח' א' 13. 18 כברקים וזיקים: על פי יח' א' 13. כך בנוסח היסוד, אך משום שמילים אלו אינן יוצרות צירוף סמיכות, הן אינן מתאימות לתבנית הקבועה של הפיוט. נראה אפוא לתקן לפי ק: 'כברקי בוקים'. הכינוי 'ברקי בוקים' מופיע ברהיט של אבן אביתור 'לך אילי איל אראלי אוהליך': 'לך ברקי בוקים ברואים בחלך' (טור 2 בפיוט). רהיט זה חולק עם סילוקנו כינויים רבים, ולנוסחו ראו באתר 'מאגרים'. 19 לגדודי: ייתכן שצריך להיות כך, וייתכן שצריך להיות 'כגדודי', וראו את הביאור לטור 17. גיה: לשון נוגה ואור. גלימתם גמורה: המכוסים לגמרי בכנפיהם, על פי יש' ו' 2; יח' א' 23. 20 כדהרות דוק: כמלאכים הזוהרים בשמיים. על השימוש הפייטני בשורש דה"ר בהוראת זוהר, ובייחוד כדי לתאר את המלאכים, ראו: א' שמידמן, "'דוהרי דולקים'" ו"דוהר העיניים", דהר כלשון אור בפייטנות הקדומה, לשוננו, 75 (תשע"ג), עמ' 46–47 ובעיקר הערה 70, המתייחסת לכינוי 'דהרות דגלך' בפיוט של אבן אביתור. 'דוק' הוא כינוי לשמיים, על פי יש' מ' 22. דגילתם דהורה: רוממותם מוארת ובלוטת. 21 כהמוני המולות: על פי יח' א' 24. הגיגתם: דבריהם. 22 כועדי וילון: כמלאכים הנועדים בשמיים. 'וילון' הוא כינוי לשמיים על פי בבלי, חגיגה יב ע"ב. ויתיקתם: נראה לקרוא כמו בק: 'ותיקתם', ופירושו: נאמנותם. בכמה מכתבי היד של קונסטנטיין האות יו"ד מופיעה לאחר שווא נע או מרחף, וראו לדוגמה בכתב המילה 'וניעימתו', המופיעה בטור 2 של מקור ק³, כמצוין בחילופי הנוסח לעיל. זכורה: נראה שהאות זי"ן נקבעה מדווחק התבנית, וראו בהערה לטור 5 לעיל. 23 כזיקי זבול: כמלאכים שמראם כמראה הברקים בשמיים. 'זיקים' על פי יח' א' 13, 'זבול' הוא כינוי לשמיים על פי בבלי, חגיגה יב ע"ב. זהורה: מוארת. 24 כחילי חצובים: כצבאות מלאכי האש, על פי 'קול ה' חצב להבות אש' (תה' כט 7). חסנתם חבורה: נראה לפרש: כוח המלאכים ('חילי חצובים') בחבירתם יחד. 25 כטפסרי טפוחים: כשרי השמיים. טפוחים על פי 'וימיני טפחה שמים' (יש' מח 13). טפחתם: אולי לשון גאוה, והשוו: 'וטפח רוחי עלי' (ירושלמי, יבמות יב, ו' [יג ע"א]; טור 889, שורה 24)].

כִּיצוּרֵי יְקוּדִים יַפְעֹתֶם יְקָרָה
 כְּכַבְדִּי כַח כְּלִילָתֶם כְּתוּרָה
 כְּלַפִּידֵי לְהַבּוֹת לְהַקְתֶּם לְמוֹרָא
 כְּמִלְאֲכֵי מְרוֹם מִלְתֶּם מְסוּרָה
 30 כְּנוֹצְצֵי נוֹגֶה נְגִינָתֶם נְהוּרָה
 כְּשֶׁרֶפִי סֶעָרָה שִׁיחַתֶּם סְדוּרָה
 כְּעִלְיוֹ עֲרֻבוֹת עֲתִירְתֶּם עֲטוּרָה
 כְּפִתּוּכֵי פֶלֶד פְּעוּלְתֶּם פֹּאירָה
 כְּצִבְאֵי צִבְאוֹת צוּחַתֶּם צְדוּרָה
 35 כְּקִרוּנֵי קְדוּשִׁים קְרִיאָתֶם קְשׁוּרָה
 כְּרַבְבוֹת רְשָׁפִים רִנָּתֶם דְּבוּרָה
 כְּשִׁנְאֵי שִׁחָקִים שִׁירְתֶּם שְׁמוּרָה
 כְּתִרְשֵׁי שִׁשִׁים תְּלוּלִים תְּהַלְתֶּם תְּדוּרָה

28 [כלפידי] כלפידי ג 31 שיחתם] שחתם ק³ 32 עטורה] ליתא ש 33 פאירה] פאורה ח 34 צדורה] שמורה ק³
 צדורה ח 36 רשפים] שרפים ק³ 38 כתרשישים] כתרשישי שק³ גח | תהלתם] קהילתם ק³

26 כיצורי יקודים: כמלאכי אש. 27 כלילתם כתורה: יופיים בוחק או נעלה ככתר, על דרך 'כלילת יפי' (יח' כו 3). 28 כלפידי להבות: כמלאכי האש. למורא: כמה פירושים סבירים: להקת המלאכים מטילה מורא על בני האדם; להקת המלאכים מתייראת מפני הקב"ה; המלאכים מתקהלים לפני הקב"ה – ובמקרה זה התיבה 'למורא' מתפרשת ככינוי לקב"ה, על פי 'כל סביבו יבילו שי למורא' (תה' עו 12). נראה שהשוני במבנה התיבה נובע מדוחק התבנית. 30 כנוצצי: על פי יח' א 7. נהורה: מוארת. 31 שיחתם: דברי המלאכים. 32 כעליו ערבות: כמלאכים שוכני השמיים השמחים לשבח את הקב"ה. 'ערבות' הוא כינוי לשמיים על פי בבלי, חגיגה יב ע"ב. עתירתם: תפילתם. 33 כפתוכי פלד: כמלאכים הבלולים מאש ומים, על פי 'אש וברד פתיכין זה בזה' (שיר השירים רבה ג, יא [לפי הנוסח המובא באתר 'מאגרים']). 'פלד' כינוי לאש, על פי נח' ב 4. פאירה: כך בנוסח היסוד, ופירושו: מפוארת. צורה נדירה זו מופיעה ברהיט 'ותפול אש אשר אש אופנים אשה אוכלה' ממעמדו של אבן אביתור ליום הכיפורים: 'ותיפול אש אשר פתוכים פארה פסולי פלד פיתכה' (טור 13 בפיוט). לנוסח הרהיט ראו באתר 'מאגרים'. אולי יש לתקן בהתאם למשקל 'פעולה' הרווח בסופי הטורים ולפי מקור ח: 'פאורה'. 34 צדורה: כך בנוסח היסוד, אך בכתב זה לא ידעתי לפרשו. נראה לתקן לפי ח: 'צהורה', ופירושו: מוארת (בדומה ל'זהורה'). 35 כקרוני קדושים: כמלאכים המוארים, והשוו בפיוט התבנית מקדושתת המוסף של אבן אביתור 'טרם אשנבי אהלך': 'טרם קרוני קדושה קיהלת' (טור 19 בפיוט). לנוסח הפיוט ראו באתר 'מאגרים'. קשורה: נראה לפרש: מהוללת, קשורה בכתר, וראו את הביאור לטור 13. 36 רשפים: מלאכי אש. דבורה: נראה כי אי ההתאמה לאקרוסטיכון נובעת מדוחק התבנית. 37 כשנאני: כמלאכים, על פי תה' סח 18. 38 כתרשישים: כך בנוסח היסוד, אך בכל יתר כתבי היד: 'תרשישי', בצורת נסמך, ואולי היא עדיפה. 'תרשיש' הוא כינוי למלאכים על פי יח' א 16. תלולים: כינוי לשמיים המבוסס על השורש תל"ל, שעניינו גובה. תדורה: תמידית.

ג עמך | באומץ באומר באישור יאמירו | ברוך
 40 ומלאך | בברך בבחן בביאור יברכו | קדוש
 עמך | בגודל בגעש בגעיה [יגבירו] | ברוך
 ומלאך | בדעת בדין בדהר ידברו | קדוש
 עמך | בהוד בהדר בהגיון יהדרו | ברוך
 ומלאך | בועד בווסת בוותק יוותרו | קדוש
 45 עמך | בזוהר בזוחל בזיקוק יזמרו | ברוך
 ומלאך | בחוסן בחוקר בחמד יחקרו | קדוש
 עמך | בטוב בטיף בטעם יטהרו | ברוך
 ומלאך | ביופי ביוקר ביושר ייקרו | קדוש

39 באומץ באומר] באומר באומץ ח | יאמירו] יאמרו ק³ 40 בברך בבחן בביאור] בברך ובבחן ובביאור ש בברך בביאור
 בבחן ח 41 בגעיה] ובגעיה שח | יגבירו] יאמירו ג 42 בדהר] ובדהר שג 43 בהדר בהגיון] ובהדר ובהגיון ש
 44 בווסת] ליתא ק³ 45 עמך [...] ברוך] ליתא ח 47 בטוב בטיף בטעם] בטוב וטיף וטעם ש בטוב ובטיף
 וטעם ח

39 באומץ באומר: כך הכתיב בכל הנוסחים, ולפי הניקוד בח נראה שיש לקרוא במלעיל: 'אמץ',
 'אמר' וכיוצא באלה. יאמירו: יישאו קול. ברוך: נראה שהדובר רומז למשפט 'ברוך שם כבוד מלכותו
 לעולם ועד', המשולב בין היתר בקריאת שמע. פיוטים שבהם ישראל קוראים 'ברוך' כרמז לקריאת
 שמע לעומת המלאכים המקדישים באמירת 'קדוש' נדונים בהרחבה במאמר בכתובים מאת שולמית
 אליצור. אני מודה לשולמית אליצור על שאפשרה לי לעיין במאמר לפני פרסומו ועל הסיוע בביאור
 הפיוט. 40 בברך בבחן בביאור: בשפה ברורה. קדוש: מבוסס על פסוק הקדושה 'קדוש קדוש קדוש
 ה' צבאות' (יש' ו 3). 41 יגבירו: בנוסח היסוד: 'יאמירו', אך התיבה אינה מתאימה לאקרוסטיכון.
 תיקנתי לפי כל יתר כתבי היד: 'יגבירו'. 42 בדין: בשמחה, בדיצה. בדהר: ברוממות, וראו:
 מ' זולאי, 'עיוני לשון בפיוטי ינאי', הנ"ל, ארץ-ישראל ופיוטיה (לעיל הערה 36), עמ' 468. 44 בועד:
 ביחד. בווסת: בדרך קבע. יוותרו: נראה לי שהפועל קשור בשורש ית"ר, ושדוחק התבנית הוביל את
 הפייטן לפתוח את השורש באות וי"ו. נראה אפוא לפרש: יוסיפו. 45 בזוחל: בפחד. בזיקוק: בטוהר.
 46 יחקרו: ידרשו. 47 בטיף: בדיבור.

ד קדוש וברוך בְּיַחַד מְקֻדָּשִׁים
 50 בְּהוֹד וְזִמְרָה וְהִדָּר מְחֻדָּשִׁים
 שְׂרָפִים לְעֹמֶת אוֹפָנִים מְתַנַּגְשִׁים
 פְּתוּכֵי אֵשׁ מוֹל פְּתוּכֵי בָרָד גּוֹעֲשִׁים
 חָשִׁים וְרוֹעֲשִׁים וּמִתְקַוְּשִׁים
 זִיקִים קְרוֹא קְדוּשָׁה גָּשִׁים
 55 קוֹרְאִים וּמִתְלַחֲשִׁים וּמִתְרַחֲשִׁים
 וְשִׁלּוּשׁ קְדוּשׁוֹת לְקְדוּשׁ מְשֻׁלָּשִׁים
 לְאֵל נֶעְרָץ בְּסוֹד קְדוּשִׁים רַבָּא וְנוֹרָא עַל כָּל סְבִיבֵי

49 קדוש] עמך קדוש ק' | ביחד] יחד שק' 52 פתוכי [...] פתוכי] פיתוכי אש מול פיתוכי שגח 53 חשים ורועשים ומתקוששים] חשים רועשים מתקוששים ק' | חשים ומחשים ומתקוששים ש 55 קוראים ומתלחשים] קוראים מתלחשים ק' 56 ושלוש קדושות] ושלוש קדושה ח 58 רבא] רבה שח

49 קדוש וברוך: אלו דברי המלאכים המקדשים את הקב"ה באמירת פסוקי הקדושה 'קדוש קדוש קדוש' וגו' (יש' 3 ו) 'ברוך כבוד ה' ממקומו' (יח' 12 ג); ביחד: כך בנוסח יסוד ובמקורות גח, אולם ייתכן שהתיבה נפתחה באות יו"ד להבלטת חתימת השם, ולפיכך אולי יש לתקן לפי שק': 'יחד'. 50 מחדשים: שירת המלאכים מתחדשת מדי יום, על פי 'כל יומא יומא נבראין מלאכי השרת מנהר דינור ואמרי שירה ובטלי שנאמר חדשים לבקרים רבה אמונתך' (בבלי, חגיגה יד ע"א). 52 פתוכי [...] ברד: כינויים למלאכים, ראו ביאור לטור 33. 53 ומתקוששים: מתכנסים, וראו תרגום יונתן לצפ' ב 1 ('התקוששו וְקוּשׁוּ'): 'אתכנשו ואיתו ואתקרבו'. 54 זיקים: כינוי למלאכים, על פי יח' א 13. 56 ושלוש קדושות: על פי 'קדוש קדוש קדוש קדוש' (יש' 3 ו). 57 לאל [...] סביביו: תה' פט 8.

פיוט זה הוא מעל לכל ספק סילוק חדש של אבן אביתור.⁸⁰ מעמדו של אבן אביתור כולל ארבעה סילוקים, אחד לכל תפילה, וסילוק המוסף הוא היחיד שעד כה לא נודע ממנו דבר.⁸¹ הסברה שסילוקו הוא הסילוק האבוד למוסף מסתברת גם לאור הופעתו בתפילת המוסף של קונסטנטיין

80 מכל הפייטנים ששמו יוסף בר יצחק רק אבן אביתור ידוע כמי שחיבר קדושתאות ליום הכיפורים. נוסף על כך לשונו האופיינית ניכרת היטב בסילוק, ולראיה אציין רק את שפע הניבים המשותפים לסילוק ולפיוטים אחרים שלו (וראו בביאור, טורים 1, 18, 35), את ריבוי המושאים הפנימיים ואת הדמיון הניכר בין החלק החותם את סילוקו לזה החותם את הסילוק של אבן אביתור לשביעי של פסח. על המושאים הפנימיים אצל אבן אביתור ראו למשל: א' שמידמן, 'סליחות לעשרה בטבת מפרי עטו של ר' יוסף אבן אביתור', קבץ על יד, כג (תשע"ה), עמ' 4. להדפסת הסילוק לשביעי של פסח ראו: פליישר, קדושתא ליום ויושע (לעיל הערה 2), עמ' 518–521.

81 הסילוק למנחה נדפס לאחרונה בספרה של אליצור, סוד משלשי קודש (לעיל הערה 61), עמ' 320–322. לסילוק לנעילה ראו לעיל הערה 45. לקטע מהסילוק לשחרית ראו: זינדר, הסילוק (לעיל הערה 5), עמ' 410–412.

וגם לאור הדמיון לסילוק המוסף של אבן גבירול, המעיד ששני הסילוקים נועדו לאותה תחנה ליטורגית.⁸²

סימן אחד מעורר חשד קל שהסילוק לא הגיע לידינו בנוסחו השלם. כל סילוקי המעמד של אבן אביתור מיוסדים על חלקים מובחנים המשורשים זה לזה. בסילוקנו חלקים א וב משורשים, וכך גם חלק ג וד, אך אין מילה הקושרת את חלק ב לחלק ג. אם חסר איזה חלק (או חלקים) בסילוק יש לקבוע את מקומו בין חלק ב לג.⁸³

שני דיונים עדכניים עסקו בסילוקיו של אבן אביתור, ולא נותר לי אלא למקם את הסילוק החדש במסגרת זו. בספרה החדש על התפתחות הקדושתא ביקשה שולמית אליצור לטשטש את הדיכוטומיה בין שני סוגי הפיוט המרכיבים את החוליה השלישית: הרהיט והסילוק. נהוג לתאר את הרהיט כפיוט תבניתי המבוסס על רעיונות מעטים החוזרים על עצמם בווריאציות, ולעומתו את הסילוק כפיוט בפרוזה מחזרות הנושא אופי דרשני. אליצור הראתה בספרה כי בראשית ימי הפיוט דווקא הרהיט שימש כחוליית המעבר העיקרית למילות הקדושה, בעוד שהסילוק לא היה אלא משפט מעבר קצר. כמו כן הוכיחה אליצור כי למן הקדושתא הארץ ישראלית הקדומה ועד הפיוט בספרד לא היו הגבולות הצורניים והתוכניים שבין הרהיט לסילוק נוקשים, ולעיתים היו רופפים מאוד.⁸⁴ בעקבות מסקנותיה של אליצור טען אריאל זינדר שהסילוק הספרדי יכול למזג את הנטייה התבניתית המיוחסת לרהיט עם הנטייה הדרשנית המיוחסת לסילוק. זינדר הראה כי כל סילוקיו המוכרים של אבן אביתור משלבים תוכן דרשני עם מבנים חזרתיים, לעיתים על דרך הסירוג, כלומר מביאים חלקים מובחנים ושונים זה מזה בזה אחר זה, ולעיתים על דרך ההתכנה, כלומר מביאים תוכן דרשני בתבניות חזרתיות ונוקשות.⁸⁵

נראה שסילוקנו הוא התבניתי ביותר מכל סילוקיו המוכרים של אבן אביתור. בשלושת חלקיו הראשונים מוצגים רעיונות פשוטים המנוסחים בתבניות מהודקות. בחלק א הדובר מכריז על עריכת התפילה בפני הקב"ה, ובחלק ב הוא מתאר באריכות את צבא המלאכים. בחלק ג הדובר מעמיד את המתפללים בבית הכנסת לצד המלאכים המקדישים את הקב"ה, ובכך נענה למסורת ארוכה של פיוטים, המשתמשים בסצנה כדי להשוות בין ישראל למלאכים.⁸⁶ אולם גם בחלק זה שמר הפייטן על הסד התבניתי, על האליטרציות ועל החזרות הרעיוניות, ולכן האופי ה'רהיטי' ניכר בו היטב. חלק ד הוא המשוחרר ביותר מבחינה תבניתית. בחלק זה הדובר מתבונן מקרוב במלאכים ומתאר אותם באמצעות רצף של פעולות ('מקדישים', 'מחדשים', 'מתנגשים',

82 ראו למשל בביאור לטור 1. על כך שאבן גבירול עיצב את סילוקיו בעקבות אבן אביתור ראו: אליצור, סוד משלשי קודש (לעיל הערה 61), עמ' 323; זינדר, הסילוק (לעיל הערה 5), עמ' 414.

83 אף על פי כן אין להוציא מכלל אפשרות שהסילוק הגיע לידינו בנוסחו השלם, שכן הסילוק ליום השביעי של פסח מלמד כי אבן אביתור לא קבע את השרשור כחובה גמורה בסילוקיו.

84 אליצור, סוד משלשי קודש (לעיל הערה 61), עמ' 294–376.

85 זינדר, הסילוק (לעיל הערה 5), עמ' 404.

86 ראו בביאור לטור 39 כן במאמרה העתידי של שולמית אליצור בעניין פיוטי 'קדוש וברוך'.

'גועשים' וכו'). ריבוי הפעולות הנחרזות בחרז השורק 'שים מתזמר את החלק האחרון בעושר צלילי עז, המאפשר לחוש בקרבת המלאכים גם באמצעות חוש השמיעה. הנה כי כן הסילוק שלפנינו כמו מעלה את המתפלל ממקומו בבית הכנסת ומוביל אותו – גם מבחינה תוכנית וגם מבחינה מוזיקלית וצורנית – אל הקדושה השמיימית.

*

במאמר זה הוצגו שלושה פיוטים חדשים מאת יוסף אבן אביתור, ובהם סילוק גדול ליום הכיפורים וסליחה שעל בסיסה חובר הפיוט הנודע 'אל נורא עליה'. נוספה עליהם עדות יוצאת דופן למנהג תפילה תנייני שהתפתח מאיחוי של שתי מסורות זרות. איחוי המסורות הוליד נוסח שעטנז מפליא של רהיט קילירי וסילוק מאת יהודה הלוי. דומני שגילויים מפתיעים אלו, המובאים ממחזוריה של קהילה קטנה באלג'יריה, יכולים להעיד על הפיריון הנפלא של מחזורי קהילות ישראל, שעוד מצפים לבחינה מדוקדקת בדומה לזו שזכו לה ממצאי הגניזה הקהירית. בחינה זו אומנם תיקנה בעמל, אך אין ספק שהיא תעשיר את ידיעותינו בהרבה ותשפיענו טובה וברכה.

עמרי לבנת, החוג לספרות, אוניברסיטת תל אביב, ת.ד. 39040, תל אביב 6997801
 omrilivnat@tauex.tau.ac.il